

Redaktionellt

Serendipity!

The Three Princes of Serendip är en berättelse om tre prinsar som ständigt kom att hitta något annat än det som de egentligen letade efter. Serendip är ursprungligen arabiska för Ceylon men Horace Walpole gav det 1754 sin nya betydelse och det anses nu som ett av de mest svåröversatta orden i engelskan. Det hindrar inte Jes Wienberg att använda det som ett ideal för vad historisk arkeologi kan vara. Och nog kännetecknas arkeologin ofta av lyckosamma fynd av helt annan karaktär än det vi ursprungligen sökte, vilket även kan ses på omslaget i detta nummer av META.

META inleds dock med tre artiklar från Malmöområdet som sedan mitten av 1990-talet har varit föremål för ett par stora infrastrukturella satsningar i form av Öresundsförbindelsen och Citytunneln som kom att beröra ett flertal medeltida byar runt Malmö. Här presenteras en del mer eller mindre väntade upptäckter från de arkeologiska slutundersökningarna.

Jönsson & Kockum skriver om diken och framför allt diken som gränsmarkeringar i det rurala landskapet. De ser fler skeden och funktioner som kan utläsas i dikenas olika utformning och kopplar detta till organiserandet av rummet i den medeltida byn Fosie, med implikationer för den sydvästskånska landsbygden i allmänhet.

Ifverson & Heimers analys av Almdala gård i Lockarp visar på en storgård av betydande format under perioden sent 900-tal till 1150 och de kopplar bebyggelseutveckling där till den framväxande danska kungamakten.

Ingwald & Lövgren berättar om ett antal iögonenfallande fynd med kyrklig anknytning som påträffats i Bunkeflo, fynd som ställer uppfattningen om en fattig landsbygd på huvudet. Gårdens relation till kyrkan i byn diskuteras utifrån fyndmaterial och skriftliga källor.

Från Finland har vi ytterligare ett landsbygdsexempel på något som inte är helt väntat. Tanja Ratilainen presenterar resultat från ett projekt som har sin utgångspunkt i S:t Laurentius kyrkoruin i Hämeenkoski. Den åttakantiga kyrkoruinen är ensam i sitt slag på den finska landsbygden och frågor kring dess byggnadshistoria, utformning och materialval diskuteras i föreliggande artikel.

META NR 2 2005

För att sluta cirkeln återgår vi slutligen till Jes Wienberg och hans tankar kring serendipity. Wienberg vill inte komma med en programförklaring för den historiska arkeologin i Lund, men ger en högst personlig reflektion kring dess tillblivelse och vad i samtiden och framtiden som möjligen kan påverka dess inriktning. Rent institutionella förändringar, som avsaknaden av eget museum och direkta statliga direktiv öppnar möjligheter att kliva utanför de vanliga stigarna. Men övergången från att fokusera på en period till en metod är som han skriver inte oproblematiserad och för med sig ett antal nya utmaningar som vi som förvandlade medeltidsarkeologer inte alltid står så väl rustade inför. Wienbergs huvudpoäng är dock att metoden inte bör verka styrande på nyfikenheten.

META-redaktionen önskar trevlig läsning och vill med detta nummer inspirera till nya äventyr och oväntade upptäckter.

LARS JÖNSSON & JAN KOCKUM

Att sätta gränser

Lars Jönsson & Jan Kockum

Abstract

Boundaries of different kinds and on varying levels are an important feature of a political landscape. In some cases, boundaries are symbolic and in others they consist of natural features. When investigating old villages in the southwestern corner of Scania, these boundaries become especially evident. Particularly when the boundaries are not only symbolic but also functional.

On the basis of an archaeological excavation in the historical village of Fosie south of Malmö, boundaries of different kinds and from different periods of time are discussed. The most common archaeological feature interpreted as boundaries are different kinds of ditches. It is obvious that a lot of work, time and effort have been put into the construction and maintenance of all the ditches. This shows their importance, at the same time commemorating the cooperation between the farmers in the village. The ditches are used as a starting point for a wider discussion concerning the development of the village of Fosie through time.

Inledning

Sedan fornminnesinventeringen 1985 i f.d. Malmöhus län har byarna och bytomterna i Skåne en status som fasta fornlämningar. Detta var en önskan från den skånska kulturminnesvården eftersom en sådan praxis redan fanns (Holmgren & Tronde 1990, s 145). Fornlämningsområdenas gränser har dragits utifrån lantmäterimaterialet från 1700-talet och de där markerade bytomterna. Detta är ett förfarande som idag fungerar dåligt som vägledning. Som tidigare mycket

riktig betong visar de senaste årens undersökningar en mer komplex och dynamisk utveckling inom de skånska byarna än vad som framgick vid 1980-talets början, då den rurala forskningen präglades av det danska Fyn-projektet (Grøngaard Jeppesen 1981; Porsmose Christensen 1981, Mogren 1999).

Resultaten från Fyn-projektets undersökningar tycktes visa på ett tydligt brott i bebyggelsekontinuiteten vid övergången vikingatid/tidig medeltid. Denna modell blev nästan till ett paradig som även fick giltighet i Skåne.

Under loppet av 1980-talet framfördes visserligen en del kritik mot "paradigmet", (Madsen 1985; Callmer 1986) men i stort sett har idén om ett kontinuitetsbrott funnits med i diskussionen ända fram till slutet på 1990-talet.

Mats Mogren har i samband med detta påpekat att man måste eliminera några svagheter i det danska projektet. En sådan handlar om att man i analysen har utgått från de historiskt kända bytomterna och inte från de vikingatida boplatserna. Denna svaghet uppmärksammades redan 1986 av Johan Callmer, som snarare tyckte sig se en omfattande bebyggelsekontinuitet och möjligen t. o. m. en relativt stor platskontinuitet (Callmer 1986). En annan anförd svaghet var att man i de danska projekten enbart

studerade det antagna kontinuitetsbrottet vid övergången vikingatid/tidig medeltid och inte undersökte om byarna efter denna tidpunkt kunde uppvisa tecken på förändringsprocesser, såväl rumsliga, ekonomiska som sociala (Mogren 1999).

Andra diskussioner som förts angående kontinuitetsproblematiken berör *toftåkrarna* och vad de anses indikera. Med toftåkrar menas åkerfall med namnet *toft* vilka som regel låg intill gården, men som nödvändigtvis inte alltid behövde göra det. Tofterna var inte särhågnade utan ingick i vångajorden och var allt som oftast reglerade. Toftnamnen återfinns i allmänhet på de äldre skifteskartorna. I anslutning till undersökningar i bl. a. Lilla Köpinge utanför Ystad konstaterades vi-

Figur 1. Sydsandinavien med de i texten nämnda orterna.

kingatida bebyggelse som anslöt till tofternas riktning. Utifrån detta material har sedan en teori byggts upp där toftåkrar eventuellt representerar en äldsta reglering av bytomten under vikingatid/tidigmedeltid (Riddersporre 1995, s 92ff).

I diskussionen kring byarnas och bytomternas rumsliga organisation har man bl. a. berört olika gränsdragningar. Gränser av olika slag och på olika nivåer är ett grundläggande drag i landskapet. I många fall kan de vara symboliska eller utgöras av naturliga gränser. Även om man går tillbaka i tiden och till bynivå kan gränserna vara påtagliga, framförallt i de fall där de inte bara var symboliska utan även funktionella. Det är också i dessa fall som vi i efterhand kan ha en möjlighet att studera gränserna rent fysiskt. Föreliggande artikel kommer att diskutera gränser utifrån resultatet från en arkeologisk undersökning i den medeltida byn *Fosie*, strax söder om Malmö (se Jönsson & Kockum 2004).

Arkeologi i byar

De stora infrastrukturella satsningarna i västra och sydvästra Skåne har bl.a. inneburit att många av de historiskt kända bytomterna berörts av arkeologiska undersökningar. I samband med dessa har ofta diken påträffats, vilka tydligt ingått i en planlagd organisation från yngre järnålder till tidigmodern tid.

I till exempel den norra delen av Hyllie framkom ett dike som sammanföll

med bytomtsgränsen såsom den löper på 1702-års karta. (Lövgren 1999, s 6). I samband med en undersökning i Naffentorp påträffades ett antal diken vilka både tolkades som dräneringsdiken och som gränsmarkeringar. Den äldsta gränsmarkerande dikesgruppen tolkades som en ursprunglig tidigmedeltida toftgräns, vilken har tolkats som en stortoft, till vilken bebyggelse i form av bl. a. ett grophus kan beläggas. Denna stortoft tappas sin funktion under högmedeltid i samband med uppförandet av en byggnad, och anläggandet av en ny toftgräns vid den södra delen av toften. Gränsen ligger sedan kvar, med vissa förskjutningar, till slutet av 1700-talet, och kan även ses på kartorna från perioden. Det verkar således som att byetableringen föregick själva fixeringen av gårdarna i Naffentorp (Ingwald, J. Olsson, M. m.fl. in print, Jönsson, Kockum & Olsson 1999, s 197ff.).

Undersökningar av andra historiskt kända bytomter i Skåne har även dessa visat på omfattande dikessystem. I Önnerup, sydväst om Lund, kunde tidigmedeltida dikessystem beläggas, vilka fungerat både som dräneringar och tomtgränsmarkeringar. Önnerup ger i sitt äldsta skede intryck av en medveten planläggning, där samtliga av de undersökta *ursprungliga* gårdstofterna varit bebyggda under 1000-talet. Under 1200-talet sker sedan omDispositioner av den reglerade bytomten. Tomtgränserna markeras fortfarande troligtvis av grävda diken. En del nya gårdsplatser tillkommer, eller är eventuellt avstyckade från äldre gårdslägen. Detta tycks visa på en viss

rörlighet inom bytomten fram till 1200-talets början (Pettersson 1996, s 50).

Vid en undersökning i Häljarp, sydost om Landskrona, framkom ett stort antal diken och rännor vilka utifrån stratigrafi och utbredning delades upp i två faser. Den äldsta fasen sträckte sig från den senare delen av vikingatid fram till tidig medeltid. Under högmedeltid, i detta fall från 1100-talets mitt, upprättas nya gränsmarkeringar vilka delvis överlagrar den äldre gränsen. (Kriig & Thomasson 1999, s 17ff). Kriig och Thomasson tolkar därmed dikena som *gränsmarkeringar*. Förändringen av dikessystemen kan spegla en förändring av byns tomtstruktur i samband med att de vikingatida - tidigmedeltida gårdarna övergavs. Detta skall då ha skett under perioden slutet av 1100-talet t.o.m. 1200-talet. Gränserna skall sedan ha hävdats upp i 17-1800-talen (Kriig & Thomasson 1999, s 21).

Säby verkar följa samma mönster då det här under slutet av vikingatid/början av tidig medeltid etableras två gårdslägen inom området för bytomten. Under 1200-talet sker en förändring i bebyggelsestrukturen. Gården förflyttas norrut och etableras som den västligaste gården i den norra raden. Under 16-1700-talet försvinner gården och ett gatuhus etableras ånyo på platsen för de vikingatida husen (Kriig & Thomasson m. fl. 1999). Även i Säby tycks sålunda en viss *rörlighet* av bebyggelsen ha funnits *inom* bytomten under den första etableringsfasen för att under 1200-talet bli mer stationär.

I Rya däremot, ca 1 mil norr om Säby, återfanns ingen vikingatida/tidig medeltida bebyggelse. Den äldsta bebyggelsen härrör från 1200-talet. Mats Mogren menar att detta kan ses som ett exempel på högmedeltida kolonisation med en bebyggelseetablering under 1200-talet. I Rya sker en betydande omDispositionering av bebyggelsen under eftermedeltid. Gården flyttas då till den historiskt kända gårdsplatsen där den ligger kvar t o m 1800-talet. Det framkom även ett system av diken vilka knöts till ett gårdsläge från 1727 års skifteskarta (Artursson 1998, s 32). Dikena, vilka benämns tomtmarkeringar, följer här en gräns som möjligtvis skulle kunna vara en toftgräns.

Den by i Skåne som, förutom Fosie, genererat störst antal gränsmarkerande diken är Kyrkheddinge, några mil sydost om Lund. I Kyrkheddinge tycks den äldsta bebyggelselokaliseringen ske under sen vikingatid med två grop-hus och ett långhus. Under tidigmedeltid etableras de äldsta gränsdikena, och flera långhus är även belagda. Ett av gränsdikena kan både ha fungerat som skydd mot vattnet från Höje å och, tillsammans med ett dike väster om gården, utgjort en första toftutläggelse (Thomasson 1998, s 55; Schmidt Sabo 2001, s 63). En ny utläggning av gränsmarkerande diken sker under högmedeltid, vilka avdelade hustoften mot norr och åt söder. Samtidigt etableras bebyggelsen på platsen för den historiskt kända gården och troligtvis är det först nu som vi ser en egentlig gårdsfixering i Kyrkheddinge. Denna tomtgräns vidmakthölls sedan fram

till 1600-talet. De tidigare bebyggelsefaserna tycks visa på en viss mobilitet *inom* själva bytomten fram till 1200-talets början (Schmidt Sabo m. fl. 1998; Thomasson 1998, s 65ff; Schmidt Sabo 2001, s 29ff; s74).

System av grävda diken har också framkommit vid undersökningar av danska *landsbyar*. I Tårnby på Sjælland genomfördes en arkeologisk undersökning åren 1993 och 1994. I samband med undersökningen framkom bl a. omfattande dikessystem, vilka har paralleller med dikesgrupperna funna i Fositeby. Etableringsfasen i Tårnby anses utifrån stratigrafiska iakttagelser ligga i tidigmedeltid. Då etableras möjligtvis en större toft, vilken är delad i en västlig och östlig hälft av ett system av nord-sydliga diken. Under 1100-talet sker en reglering av den stora toften. Denna gräns vidmakthålls sedan under hela medeltiden, och även in i nyare tid. Under 1200-talet tas den västliga dikesgruppen ur funktion, och nya toftgränser, karakteriserade av enskilda diken, anläggs i öster och söder. (Kristiansen 1999, s 79ff).

Nämnas bör även undersökningar i Esbjerg-området på västra Jylland. Undersökningarna, vilka skedde från slutet av 1980-talet fram till början 1990-talet, berörde landsbyarna Novrup, Tovrup, Allerup, Tjæreborg och Veldbæk. De många diken som framkom, både regelbundna och oregelbundna, har enligt Palle Siemen med markeringen av den enskilda gårdstoftens att göra. Siemen är av den åsikten att då toftdiken dyker upp

första gången under 1100-talet är de något oregelbundna, detta ersätts senare av mera regelbundna förlopp (Siemen 1994, s 38ff).

De två tolkningar som främst gjorts gällande i genomgången ovan är att diken antingen skulle vara dräneringar eller gränsmarkeringar. Under 1990-talet har tyngdpunkten emellertid flyttats från den förra till den senare förklaringsmodellen (Carelli 2001, s 43ff och där anförd litteratur).

Vilken primärfunktion de gränsmarkerande diken haft har bl. a. diskuterats av Palle Siemen. Han menade att diken hade med gårdarna disposition att göra och att de primärt skall tolkas som gränsmarkeringar mellan de enskilda gårdarna i byn (Siemen 1994, s 47). Även några av diken från en undersökning i Häljarp beskrivs som "gränsmarkeringar" (Kriig & Thomasson 1999, s 21) och liknande tolkningar har även gjorts i Tårnby (Kristiansen 1999) och Kyrkheddinge (Thomasson 1998, Schmidt Sabo 2001, s 29ff). Också i samband med undersökningar i Tuna by på Ven framkom dikessystem som tydligt haft primärfunktioner som avgränsningar för de enskilda gårdstofterna. Det konstaterades att diken utbredning och placeringssammansättning med de toftgränser som finns på 1791 års storskifteskarta över Tuna by. Anders Löfgren menar att de undersökta diken troligtvis skall ha fungerat som *medeltida* toftdiken, vilka avgränsat de enskilda gårdstofterna (Löfgren 1994). Att slentrianmässigt datera företeelser som förekommer på

skifteskartorna från 1700-talet till medeltid är enligt vårt förmenande diskutabelt. De medeltida toftgränsmarkeringarna kan ha varit anorlunda, och behöver nödvändigtvis inte ha utgjorts av diken.

Fram till 1990-talets början ansågs de gränsmarkerande dikessystemen ha tillkommit som en direkt följd av en bebyggelsereglering under tidig medeltid, i många fall redan under 1000-talet. Palle Siemen tidigare nämnda undersökningar i Esbjergområdet har visat att toftdiken först kan beläggas från 1100-talet (Siemen 1994, s 52f). Även i samband med undersökningar i Tårnby och Kyrkheddinge har en regelrätt reglering av toftmarken i form av diken först kunnat beläggas från 1100-talet, även om äldre, men otydligare gränsmarkeringar finns i form av enstaka diken (Kristiansen 1999, s 105, Thomasson 1998, s 67ff, Schmidt Sabo 2001, s 29ff). Peter Carelli menar att det framför allt är under 1100-talet som diken utvecklades "... till att bli markeringar som fysiskt manifesterade den privata äganderättens begränsningar" (Carelli 2001, s 47).

Även i övriga Europa manifesterades toftgränserna genom grävda diken. I England t.ex. blev det vanligt under 1200-talet att avgränsa toften med grävda diken, vilka ibland kompletterades av jordvallar och häckar, stenmurar eller enklare palissader av stående virke. En anledning kan ha varit att man ville hålla djur borta från toften, men även skydda gården mot stölder och inbrott (Astill 1988, s 51ff).

Diken och avgränsningar i historisk och arkeologisk belysning

Att diken har haft stor betydelse framgår tydligt, inte bara genom det arbete som den enskilda gårdens invånare måste ha lagt ner utan även genom det samarbete inom bygemenskapen som har krävts. Av detta finns det även spår av, om än fragmentariska, i de historiska källorna. Vid undersökningen i Fosie lades det ner en hel del arbete på att skilja mellan de gränsmarkerande diken och andra typer av diken. Utifrån arkivalierna tycks det som att andra typer av diken i första hand varit föremål för överhetens intresse. Med tanke på detta skall här göras en kortare historisk utveckling.

I källorna berörs främst *dränerande diken*, framförallt åkerdränerande diken. Denna typ omnämns i brev från slutet av 1200-talet samt i tre av de svenska landskapslagarna från medeltiden, nämligen Upplandslagen, Södermannalagen och Västmannalagen, i vilka diken är en nyhet som kräver reglering. Janken Myrdal vill se 1200-talet som en etableringsfas för dikessystem i östra Mellansverige. Ända fram till 1700-talet var det främst i dessa delar av landet som diken behövdes. Även när Gustav Vasa i en skrivelse uppmanar till åkerdikning är det riktat till östra Sverige (Myrdal 1999, s 24, s 47ff, s 217 f). Från samma del av landet finns en 1400-tals kyrkomålning som avbildar Adam som gräver ett dike (Ibid.: s 48, s 398 samt Kockum 2000, s 238). Myrdal menar vidare att bland annat i Skåne, där plogen användes, kunde åkern

ryggas. Vattnet leddes sedan undan mellan de höga åsarna så att dikning inte behövdes (Myrdal 1999, s 287). Huruvida dikning behövdes eller inte kan diskuteras. Linné uppmärksammade nämligen att behovet även fanns på vissa platser i Skåne, men att diverse praktiska spörsmål, såsom timmerbrist till broar som skulle läggas över diken, kommit emellan (Linné 1749, s 269). Förutom i östra Mellansverige var således åkerdikning ovanlig ännu i slutet av 1700-talet, men från och med 1800-talet ökade utdikningen i omfattning även på andra ställen (Gadd 2000, s 312).

När det gäller andra typer av dräneringsdiken tycks källorna vara mera sparsamma. I ett norskt diplom från 1332 får vi emellertid höra talas om ett täckt dike som skall leda bort vattnet från en husgrund eller källare. Det är i samband med ett husköp som vid överlämnandet skulle vara ”*således som det stod fra gammel tid, med toft og kælder og groft, udgravet og dækket ligesom tidligere*” (Steensberg 1958, s 353).

Avgränsande diken, den typ som främst berörs här, omnämns sällan i de danska medeltida landskapslagarna, trots att frågor kring ägor och gränser ofta exemplifieras. I *Jyske lov*, som får kunglig stadfästelse av *Valdemar Sejr* 1241 (Hoff 1997, s 20), omnämns vid ett par tillfällen dikesgravande som ett sätt att markera gränser. Dels är det ett exempel där *ornum*¹ i byn inte skall *repas*² med övriga byn om den är avgränsad med sten eller med pålar eller med dike (Jyske lov, *Første bog. Kap*

46. *Om ornum i byen*, s 155). Det andra exemplet rör oenighet kring gränser i markerna. Här tas stock, sten eller diken upp som gränsmarkeringar (Jyske lov, *Ande bog. Kap 21. Om Markeskel*, s167f).

Då direkta omnämningen i de historiska källorna rörande gränsdiken är sparsamma får vi studera anläggningar och företeelser beskrivna i arkivalier som fyller samma funktion samt det arkeologiska materialet. Just dikenas manifesta karaktär är förutsättningen för att vi överhuvudtaget skall ha något kvar att studera. Det vi ser idag är diken med fyllningar, men när det dyker upp konstruktionselement som till exempel stolphål på rad inställer sig frågan huruvida diket varit det primära eller om detta endast kompletterat, eller varit sekundärt till, ett annat manifestationssätt. I fallet med stolphål ligger det närmast till hands att föreställa sig ett gärde av något slag. I Lund har man vid arkeologiska undersökningar funnit tidigmedeltida avgränsningar bestående av flätverk, pålar och plankor. (Andrén 1976, s 21f). Med största sannolikhet har liknande annordningar funnits i byarna, något som föreskrivs i de danska landskapslagarna (Jyske lov, *tredie bog kap. 57. Om Gærde*, s 219, Eriks sjællandske lov, *anden bog, kap. 55. Hvis man er uenig om ager eller toft*, s 60, *kap 57. Om indhegning*; 62, *kap. 70. Om gærde mellem byer*, s 72, *Skaanske lov kap. 185*, s 64) och finns beskrivet i Linnés skånska resa från 1700-talet (Linné 1749, s270). När det gäller utgrävningen i Fosie framkom direkta spår i form av stör- och

stolphål i dikesgrupperna 2, 3, 19 och 21 (se fig 2). Av dessa grupper är de tre förstnämnda tidigmedeltida och det senare troligen från 1800-talet. Dikesgrupp 17 (se fig 2), en 16-1700-tals anläggning, har dessutom en rad med kraftiga stolphål på utsidan som tolkats som en palissad. Bland de nämnda dikesgrupperna finns de som tolkats som avgränsning för kålgård eller fälla, avgränsning för "aktivitetsyta", avgränsning för hustoft samt bygränsmarkering. Man har i Fosie således haft gården i samband med en rad olika avgränsningar under alla perioder i byns historia.

I de danska landskapslagarna nämns allt som oftast andra typer av avgränsningar. Exempelvis finns det påbudet när och var gården skall sättas och om storleken på bötesbelopp i samband med förstörande av ett gårde (Jyske lov, *tredie bog kap. 57. Om Gærde*, s 219, Eriks sjællandske lov, *anden bog, kap. 55. Hvis man er uenig om ager eller toft*, s 60, *kap 57. Om indhegning*, s 62, *kap. 70. Om gærde mellem byer*, s 72, *Skaanske lov kap. 185*, s 64).

Gårderna var naturligtvis nödvändig av praktiska skäl, till exempel för att förhindra att tamdjuren kom in i kål- och apalgårdarna. Andra sätt att markera avgränsningar var att kasta upp en vall. Sålunda skriver Linné om Malmötrakten under sin skånska resa 1749, "*Gärdesgårdar voro mycket uppkastade av sådan jord, som här finns och sågo ut som vallar. De voro om sommartiden tämmeligen bevarade för regnskurar medelst tång, som var kastad över*

dem, men då våren uppbrast med sin tjäla, föllo de mycket sönder." (Linné 1749, s 233) Sannolikt är det virkes- och stenbristen på den skånska sydvästslätten som ligger bakom bruket av vallar. Vid ett annat tillfälle under sin skånska resa låter Linné oss få veta att "*Gärdesgårdarna eller vallarne, som äro uppkastade omkring ägorna, kallas här i landet diken och icke själva graven, utur vilka vallen är upptagen.*" (Linné 1749, s 270) I den senare beskrivningen får man uppfattningen att Linné beskriver lite större vallar, då han nämner pilarna som planteras på dem och som hamlas vart tredje år. Det handlar med andra ord de pilevallar som många ännu intimt förknippas med Skåne (ibid, s 270f). Det finns dock skäl att anta att även mindre avgränsande vallar kastades upp. Vi har i Fosie inte hittat några direkta belegg för denna typ av gränsmarkeringar, vilket inte är konstigt då flera generationers plöjning måste ha utplånat alla spåren. Men som Linné påpekade hade vallarna en tendens att falla sönder när tjälen gick ur jorden, vilket krävde påförande av nya jordmassor varje vår. Vid undersökningarna i Tårnby 1993-94 fann man komplexa dikessystem av parallellt grävda diken, som successivt flyttats i sidled. En av tolkningarna var att detta var resultatet av en ständig reparation där man tog ny jord bakom vallen. Därav dikenas "vandring" (Kristiansen 1999, s 82). I Fosie har vi en parallelltolkning till ett liknande fenomen. Medan de tidigmedeltida dikesgrupperna består av långa raka sträckor, antingen grävda i en omgång eller några få, relativt lätt separerade diken,

så består 16-1700-tals avgränsningarna av många korta och ”inflätade” diken. Dessa är således omgrävda vid otaliga tillfällen, oftast enbart partiella sträckor. Detta kan tolkas som resultatet av åtskilliga vårens reparationer av tjälsprängda vallar. I motsats till detta tyder de medeltida diken på att gränsmarkeringarna även uttryckts i form av gården där vallen eller diket inte har haft samma betydelse som under senare tid, då virkesbristen var mera påtaglig.

Diken och avgränsningar i Fosie

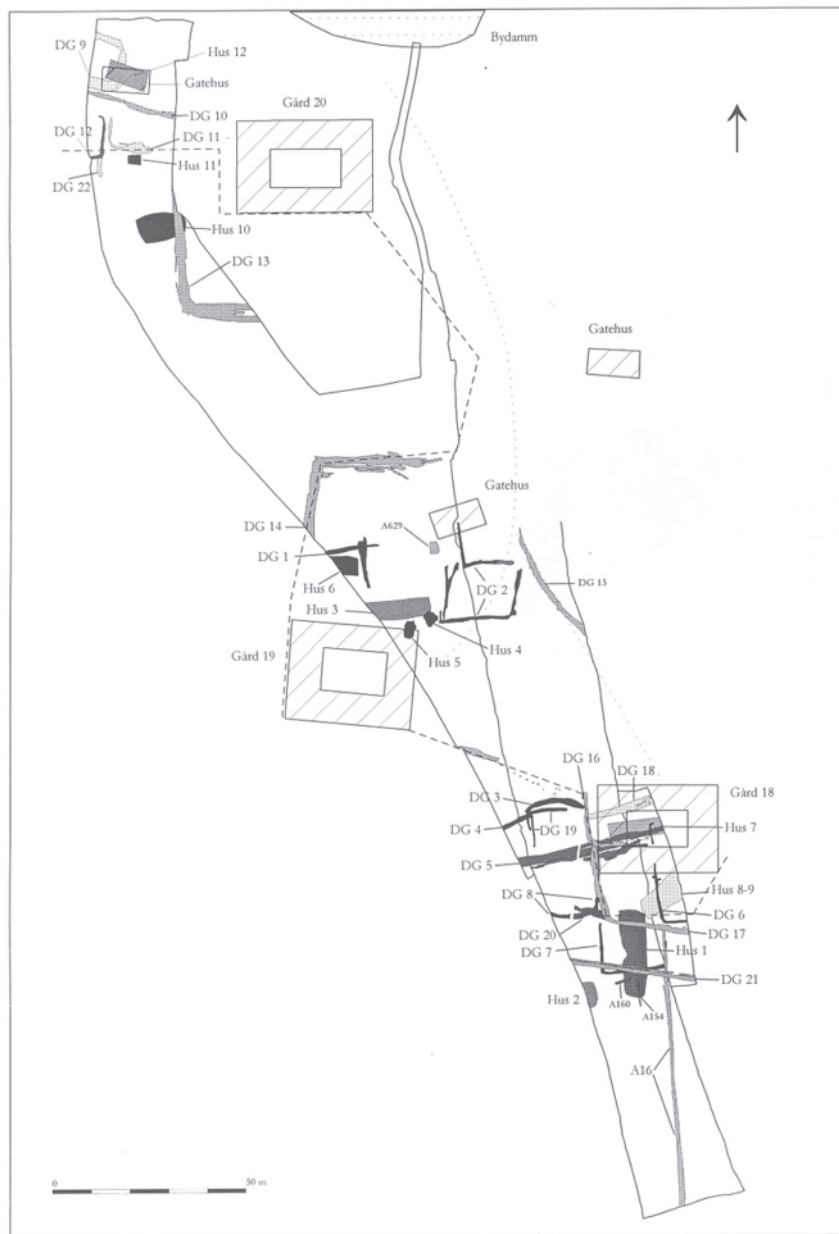
Av alla de anläggningstyper som framkom vid undersökningen i Fosie var diken av olika slag den typ av lämning som dominerade. Liksom i de historiska källorna krävdes det en urskiljning för att separera *dränerande* och *avgränsande* diken från varandra. Den förra gruppen omfattar de som primärt haft syftet att förbättra odlingsförhållandena genom att omfördela vattnet, samt även de diken vars primära funktion varit att leda bort oönskat vatten från specifika markområden, såsom hustofterna. Diken i sex områden (*område I-VI*) har vid undersökningen tillskrivits denna primärfunktion. I de flesta fallen är det önskevärt att diken som tolkats som dräneringar även skall följa den allmänna topografin. Vid en planstudie av de diken som i Fosie tolkats som dräneringar är det endast de inom *dikesområde V* som generellt följer höjdkurvorna. Men då vi endast grävt ut en bråkdel av dessa diken går det inte att säga vilken lutning de olika

dikesbottnarna hade. Vi har emellertid i vår tolkning tagit fler variabler i beaktande. De aktuella diken är möjliga att rumsligt koppla samman med de historiskt kända gårdslägena 18, 19 och 20. Från dessa avgränsade ytor strålar diken ut, och ingår således inte i gränsmarkeringarna. De är ojämnt grävda och knappast manifesta till sin karaktär. Snarare ger de ett ganska provisoriskt intryck, där det stora antalet parallella diken kan tänkas bero på att man vid återkommande tillfällen fått upprepa processen, till exempel vid höstregnen. De dränerande diken behöver således inte följa den naturliga topografin, bara de leder bort vattnet till ett annat område.

För diken som tolkats in i gruppen avgränsande diken gäller delvis motsatsen, det vill säga att de inte på något vis behöver följa den generella topografin, även om den naturligtvis kan göra det. Dessa diken förhåller sig ofta till andra anläggningar på ett sätt som tydligt visar deras avgränsande funktion; De kan exempelvis ligga i vinkel kring ett hus eller ett gårdsläge. Framförallt är denna typ av diken på ett eller annat sätt manifesta, det vill säga de följer en klar linje som respekteras, antingen sträckan är grävd i en omgång eller flera.

Datering av diken och byns inre reglering

Dateringarna av diken i Fosie bygger på ett samspel mellan stratigrafiska iakttagelser, dateringar av fynd i dikesfyllningarna samt ¹⁴C-dateringar av

Figur 2. Samtliga dikesgrupper inom undersökningsområdet Fosie by. Den senvikingatida perioden innehåller dikesgrupperna 5 och 12, den tidigmedeltida perioden dikesgrupperna 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8 och 19, den högmedeltida perioden dikesgrupp 9 och 18, den senmedeltida perioden dikesgrupp 20, från modern tid dikesgrupperna 10, 13, 14, 15, 16, 17 och 21 samt odaterade dikesgrupper 11 och 22.

makrofossiler från dikesfyllningarna. I de flesta fall bildar de olika dikena eller dikesgrupperna stratigrafiska kedjor, med vilka vi kunnat styrka eller avstyrka olika dateringar på enskilda kontexter. Dessa ger endast dateringar av fyllningarna, varför vi endast redogör för *terminus post quem*- respektive *terminus ante quem*-dateringar av när de olika dikena fylldes igen. Förutom att det kan vara problem med vad fynddateringarna egentligen representerar, visade det sig att stratigrafin beredde svårigheter. Det var ofta omöjligt att se skillnad mellan olika fyllningar och olika lager. En stor mängd anläggningar blev inte synliga förrän i moränen, efter att vi schaktat bort ploglager och gamla markhorisonter. Detta innebar att det vid det laget hade försvunnit en mängd stratigrafiska relationer, även om dessa aldrig var synliga för blotta ögat. Följden kan till exempel bli att ett 1600-tals dike till synes hamnar under ett högmedeltida utjämningslager. Ett viktigt instrument för att kringgå dylika problem har varit matrisdokumentationer, vilka möjliggjort indirekta dateringar av kontexter och anläggningar som haft bristande egna dateringsmöjligheter. De dateringar som bygger på fynd blir även de säkrare när korsreferenser är möjliga (Jönsson, Kockum & Olsson 2000, s195). Sammanfattningsvis kan man säga att de enskilda dateringarna kan vara osäkra, men sammantaget, när motsägelsefulla dateringar saknas i en stratigrafisk kedja blir dateringarna desto säkrare.

Sammanlagt undersöktes 22 dikesgrupper som tolkades som avgränsande,

vardera innehållande ett varierande antal diken. Om dessa dikesgrupper fördelas över tid ser man att en övervägande del har anlagts under tidigmedeltid respektive eftermedeltid eller modern tid, närmare bestämt perioden 16-1700-talen.

Kan dessa två koncentrationer av gränsmanifesteringar säga något om byns utveckling? En avgörande punkt är huruvida denna statistik är representativ för byn eller inte. Undersökningen i Fosie (inom Öresundsförbindelsen) representerar en del av byn med de historiskt kända gårdarna 18, 19 och 20. Säsongen 1992 undersöktes området kring de historiskt kända gårdarna 14, 15 och 16. Även här framkom en stor mängd diken vilka tolkades som gränsdiken. Dessvärre fanns inte resurser för en grundligare bearbetning av dikena, således är resultatet inte helt jämförbart. Ur dikeskaoset framträdde dock ett antal gränsdiken vilka till sin struktur starkt påminner om några av de tidigmedeltida dikesgrupperna vilka diskuterats nedan. Slutsatsen var att de diken som stratigrafiskt låg under gårdslämningsarna måste ha tillkommit före 1200-1300-talen. Men det förekom även diken vilka innehöll äldre och yngre rödgoods, och som tolkades som gränsmarkeringar (Andersson 1994). Resultatet visar att det även i denna del av byn fanns diken med samma spännvidd på dateringen som i undersökningarna inför Öresundsförbindelsen. 1992 års undersökningsresultat motsäger inte det aktuella, men vi kan heller inte utifrån detta se om det även vid gårdarna 14, 15 och

16 fanns en koncentration av gränsmanifestering kring tidigmedeltid och under 1600-1700-talen. Vi kan med andra ord bara anta det troliga i att sammansättningen av gränsdikena vid gårdarna 18, 19 och 20 är representativ för hela byn.

De första avgränsningar som manifesteras i form av diken har daterats till övergången mellan vikingatid och tidig medeltid. Åtminstone kan igenfyllnadsprocessen dateras till denna period. Vad detta gränsdike representerar är naturligtvis vanskligt att säga. I tid sammanfaller det dock med den runsten som sannolikt ursprungligen stått ute i bymarken. Stenen omnämns möjligtvis första gången 1569 i Lunds stifts Landebog. Där nämns *En ager hoss stenen i Östre vång* (Ljunggren/Ejder 1950 s 433). Stenen tillhör en grupp stenar som av Randsborg benämns ”efter Jelling-typ” och är daterad till 1000-talets första hälft (Randsborg 1980). Denna indikerar att byn erhållits i förläning för utförda tjänster. Samtida med gränsmarkeringen är även de söder därom liggande hus 1 och 2, vilka tolkats som ingående i samma gårdsläge tillsammans med brunn 1, och det norr om gränsen liggande hus 3. Det är möjligt att dikesgruppen utgjort en gräns mellan dessa två gårdsheter. Kanske kan denna äldsta gränsmarkering sättas i samband med en organisering av byn i samband med förläningen? Eller skall den snarare ses som den sista fasen innan den reglerade medeltida byn tog form? Dateringen för både dikesgrupp och sten är nämligen så pass flytande att man lika gärna skulle

kunna koppla runstenen till tidigmedeltid. Kanske är det troligare att koppla förläningen till denna period, eftersom det rent arkeologiskt kan påvisas en stor strukturförändring då.

Under tidig medeltid ökar nämligen mängden diken på ett markant sätt. Från denna period har vi åtta olika dikesgrupper som markerar olika gränser. Vilken typ av gränser det är fråga om kan vi i vissa fall endast spekulera i. Dikesgrupp 1 har troligen avgränsat en hustoft. Innanför dikena ligger nämligen hus 6, vilket är daterat till samma period. Även dikesgrupperna 6 och 7 är troligen hustoftsgränser och avgränsar möjligen olika generationer av samma gårdsläge, det som så småningom kom att bli det historiskt kända gårdsläge 18. Dikesgrupp 2 avgränsar däremot en nästintill tom yta. Här har antingen spåren efter en eventuell bebyggelse försvunnit eller så har området utnyttjats till något helt annat, exempelvis en kålgård, apalgård, djurfälla eller dylikt. Till denna kategori med svårtolkade gränser hör också dikesgrupperna 3 och 8, vilka tillsammans troligen utgör begränsningen för en yta för okänd aktivitet. Möjligen skall även dikesgrupperna 4 och 19 kopplas till denna yta.

Från den tidigmedeltida perioden har vi således en svårtolkad situation. Troligen har det, som under den föregående perioden avgränsades som två gårdsheter, ytterligare begränsats till två hustofter. Inom gårdsheterna har man sedan gjort ytterligare avgränsningar av ytor för olika delar av

gårdarnas aktiviteter. Denna omfattande strukturförändring talar för att det snarare är till denna period än vikingatid som runstenen skall kopplas.

Under efterföljande perioder, högmedeltid och senmedeltid, tycks en viss stabilitet i byns rumsliga organisation infinna sig. Under tidigmodern och modern tid sker emellertid en utveckling som ger incitament till nya gränsmanifesteringar (Jönsson & Kockum 2004, s 214 ff).

Fosie i ett bybildningsperspektiv

Under slutet av vikingatid etableras två gårdsenheter inom undersökningsområdet, vilka avgränsas av ett system av diken. Gårdarna kan ses som embryot till bybildningen, men kan även uppfattas som den sista fasen innan den reglerade byn tar form. Ett tidigare begrepp i det sammanhanget är "den vandrande landsbyn" (Grøngaard-Jepesen 1981, Porsmose 1981). Den avgörande förändringen är inte att byar etableras, utan att de slutar flytta (Riddersporre 1995, s 11). Men innan gårdarna ånyo flyttas förlänas en storman, som tack för utförda tjänster, land av kungen. Denna förläning omfattade minst en "by" (Randsborg 1980). Hur begreppet "by" skall uppfattas i detta sammanhang är oklart. Kanske inbegriper det ett större område än det som något senare definieras som byn Fosie.

Den stora omstrukturering som sker i byn från mitten av 1000-talet och framåt skall i så fall ses som en uppifrån

initierad omorganisering, vars syfte kanske var att effektivisera jordbruket. Redan under den andra hälften av 1000-talet tycks de historiskt kända gårdslägena inom undersökningsområdet vara någorlunda fastlagda (Jönsson & Kockum 2004, s 214 ff).

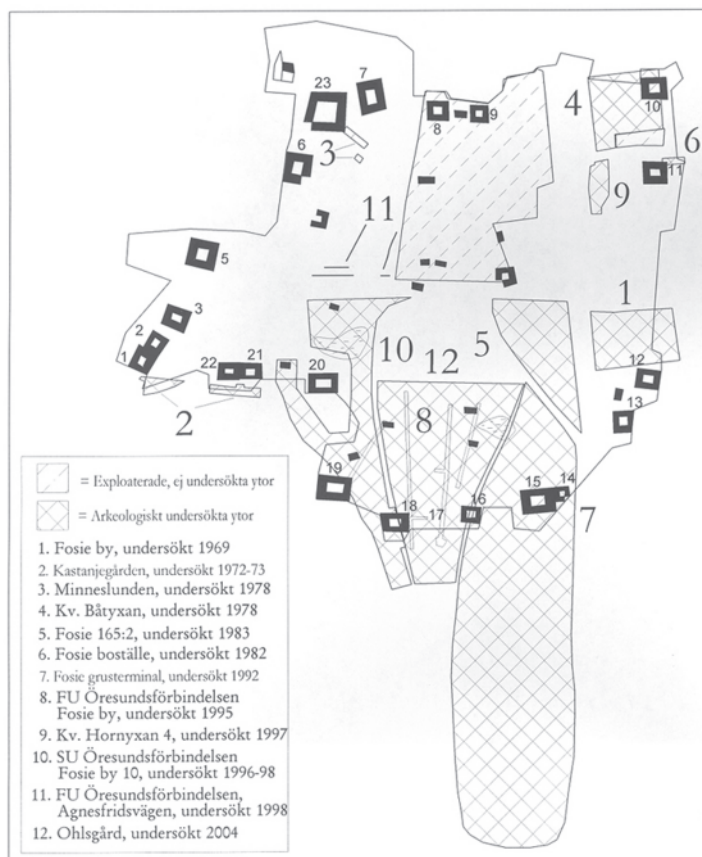
Vid slutet av 1100-talet breddas gårdstoftens vid gårdsläge 18 norrut, och eventuellt västerut, genom några grävda diken, varvid den förmodligen erhåller den storlek som gårdstoftens sedan har fram till 1700-talet. Den äldsta bebyggelsen på gårdstoftens utgörs av en gårdslänga i tre faser från högmedeltid. Vid gårdsläge 19 tycks inga sådana omstruktureringar ske, såvida inte ursprunget för dikesgrupp 14 kan förläggas till denna period.

Under senmedeltid tycks inga större omorganiseringar ske i byn som föranleder nya gränser. Från perioden har inga bebyggelse lämningar konstaterats, vilket antingen innebär att de ligger utanför undersökningsområdet, eller att gårdstoftens av en eller annan orsak varit öde under denna period. De mindre strukturella förändringar som sker under loppet av hög- och senmedeltid kan i så fall visa på en viss stabilitet i byns rumsliga organisation. Men de få gränsmarkeringarna under hög- och senmedeltid kan även tyda på att det inte funnits ett behov av fysiska gränser. Gränser var definierade på olika sätt, t ex såsom fysiska, symboliska, lagliga eller administrativa (Andersson & Hållans 1997, s 584). Där fysiska gränser inte existerat kan istället t ex ett stort träd, ett stort stenblock, en stenbro etc. fungerat

som naturliga land- eller riktmärken. En "mental" gräns kan då ha gått mellan två naturliga land- eller riktmärken utan att ha varit fysiskt påtaglig. Deras symboliska mening kan då ha varit införstådd för de initierade (Welinder 1992, s 38).

Under eftermedeltid sker något som avspeglas i manifesterande gränsmarkeringar i form av ett stort antal diken. Några av dessa sammanfaller med gränsmarkeringarna på skifteskartorna från 1700-talet. Dikesgrupp

17 är sannolikt en utläggning av toftgränsen för gård 18 under 1700-talet, medan dikesgrupp 14 och 9 på samma sätt sammanfaller med bytomtsgränsen på skifteskartorna. Den delen av bytomtsgränsen som löpte mellan gård 18 och 19 manifesterades däremot i form av en kraftig hägnad. Orsaken till de förnyade gränsdragningarna under denna period skall kanske ses i ljuset av upprättandet av lantmäterikartorna. I och med storskiftet³ började kartor produceras vilka hade som huvudsyfte att

Figur 3. Arkeologiska undersökningar i Fosie by, inlagda på skifteskartan från år 1763. Den senast genomförda undersökningen (MK 204, Ohlsgård) är under bearbetning.

vara underlag för nya skiften. Storskifteskartan över Fosie är fastställd år 1763, vilket kanske innebär att en del av de eftermedeltida gränsdragningarna först är utlagda vid denna tidpunkt. Eventuellt blev det ålagt bönderna att mera fysiskt markera sina gårdstomter och bytomtsgränsen. Även Andersson och Hållans gör antagandet att det kanske var i samband med upprättandet av kartorna och skattepålågorna som gränserna mera precist markerades. De menar att närvaron av en lantmätare, en person utan kännedom om byns traditionella ägostruktur, förmodligen ledde till ett behov av att klargöra ägostrukturer (Andersson & Hållans 1997, s 586). Riddersporre menar att 1700-tals landskapet inte saknat drag av planering eller medveten organisation. Han menar att ”En fortsatt utveckling ger upphov till nya organisatoriska grepp. I vissa fall kan dessa bygga vidare på tidigare formella strukturer, i andra fall läggs nya strukturer till de gamla. I åter andra ersätts gamla strukturer helt eller delvis av nya” (Riddersporre 1995, s 175).

I samband med enskiftet vid 1800-talets början flyttas gårdarna 18 och 19 ut på sina respektive marker, och den nya bytomtsgränsen markeras med ett kraftigt dike och en intilliggande hägnad.

Sammanfattningsvis tycks en etablering kunna beläggas redan vid mitten av 1000-talet för de historiskt kända gårdslägena i Fosie. Visserligen utökas gårdstoftens vid gård 18 något vid slutet av 1100-talet, men redan 100 år tidi-

gare är gårdsläget någorlunda fastlagt. Under medeltidens lopp tycks sedan inga omvälvande händelser ske som medför några större omstruktureringar i byns organisation. Det är först i samband med upprättandet av skifteskartorna som de historiskt kända gårdstoftgränserna uppstår. De avgränsar dock samma gårdslägen som tidigare, förutom att gårdstoftens utvidgas något. Om denna förhållandevis tidiga fixering av gårdslägena i Fosie är generell för byarna i malmöområdet är i nuläget svårt att svara på. Visserligen har många undersökningar skett de senaste 10 åren, men de flesta av dessa är ännu inte färdiganalyserade och resultaten är ännu inte publicerade.

Gränser och bybildningen

I ljuset av våra tolkningar och dateringar av de avgränsande dikesgrupperna i Fosie, kan en närmare koppling till bybildningsprocessen och analys av byproblematiken göras. Det material som nu föreligger från de senaste tio årens omfattande arkeologiska undersökningar i byarna i Skåne visar att bybildningsprocessen är långt mer komplex och dynamisk än vad både de danska projekten och tidigare undersökningar visade. I en del byar finns en tydlig mobilitet av bebyggelsen inom bytomten fram till 1200-talets början, medan andra byar har en senare etablering, t.ex. Rya. Ett generellt mönster för byarna i sydvästra och västra Skåne verkar vara att inom, eller strax utanför, den historiskt kända bytomten återfinns ofta en sent vikingatida/tidigmedeltida bebyggelse.

Under loppet av 1200-talet, i vissa fall kanske redan vid slutet av 1100-talet, sker omstruktureringar i form av nya gränsmarkeringar och förändrad bebyggelsestruktur. Vid denna tidpunkt etableras bebyggelsen på platsen för den historiskt kända gården och gårdslägena fixeras. I vissa fall, t.ex. Säby, försvinner gårdarna vid 16-1700-talet för att antingen ersättas av gatuhus eller så lämnas gårdstoften öde. Men för att förstå bybildningen i stort måste en genomgång av ett större material från olika delar av Skåne göras. Vi måste vara medvetna om att det mönster vi kan skönja kanske enbart är giltigt för sydvästra Skåne, något som exemplet med Rya tycks visa. Vår genomgång av de senaste årens arkeologiska undersökningar i byarna är inte heltäckande och skall på intet sätt uppfattas som att vara det. Den visar dock på ett generellt mönster rörande landsbyar i Danmark och byar i västra Skåne, med en första bebyggelseetablering, med i vissa fall gränsmarkerande diken, under tidigmedeltid. Vid slutet av 1100-talet eller början av 1200-talet tycks en omreglering ske av tomtmarken, och bebyggelsen fixeras mer eller mindre till de gårdstofter som sedan finns på kartorna från 1700-talet.

Vilka bakomliggande faktorer var det då som initierade uppkomsten av den medeltida byn? Om detta har många forskare sökt svar på. Några aspekter som nämnts är ett intensifierat åkerbruk, ny odlingsteknik, kungamakt och riksbildning, införandet av avgifter och skyldigheter vilket låser fast toftsystemet, kyrkornas och kyrkogårdarnas rent stabiliserande inverkan (Porsmose

1987, s 59, Riddersporre 1995, s11). Det finns även de som betonar befolkningsökning och teknologiska förändringar som avgörande faktorer (Skansjö 1983, s 146). En annan förklaring är att individuella åkerbruk successivt övergick till mer och mer kollektiva system med vångaindelning och tresäde (Hoff 1990, s 45). Bybildningen kan också betraktas som kamp mellan olika intressen och alliansbildningar, eller i lika delar som en emancipation av människor i beroendeställning på gårdarna som uppkomsten av de feodala klasserna (Thomasson in print).

Vi ska inte i detta sammanhang kasta oss in i denna debatt, utan vi vill istället betona betydelsen av att undersöka ytor mellan gårdarna och inte enbart koncentrera undersökningarna till den historiskt kända gårdstoften. Först då har vi möjlighet att kunna belysa mer övergripande strukturella förändringar i byarna, från själva bybildningen till de stora övergripande förändringarna i samband med skiftena på 17-1800-talet. Den arkeologiska undersökningen i Fosie har även visat att det är viktigt att undersöka åkertofterna i direkt anslutning till bygatan, eller bytomten, då det här ofta kan beläggas såväl yngre järnålders- och tidigmedeltida bebyggelse som gränsmarkerande diken från samma perioder.

Lars Jönsson är doktorand vid Lunds universitet, Institutionen för Arkeologi och Antikens historia och antikvarie vid Malmö Kulturmiljö.

Jan Kockum är fil. mag. i medeltidsarkeologi och antikvarie vid Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne.

LARS JÖNSSON & JAN KOCKUM

Noter

¹ *Ornum* var, liksom hustoften, privat mark och ingick således inte i den gemensamt brukade jorden (Hoff 1997, s 150).

² *Repning*: Uppmätning med rep för att omfördela jordegendom i en by (Jansson 1968, s 689).

³ Storskiftet syftade till att ändra tegindelningen så att gårdarna, istället för de många spridda tegarna i bymarken, fick sitt markinnehav samlat till ett mindre antal större tegar. Ofta gjordes justeringar av tomtindelningen, vilket ledde till särskilda kartor över bytomten. Se Riddersporre 1995, s 10.

Litteratur

- Andersson, C. & Hållans, A-M. 1997. No Trespassing. Physical and Mental Boundaries in Agrarian Settlements. I: *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Ed. by Andersson, H., Carelli, P. & och Ersgård, L.
- Andersson, T. 1994. *Rapport över arkeologisk undersökning. Fosie grusterminal. Fosie 162:25 m.fl.* Stadsantikvariska avdelningen, Malmö museer.
- Andrén, A. 1976. Stadsbilden. *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*. Mårtensson, A.W.M (red). *Archaeologica Lundensia. Investigationes De Antiquitatibus Urbis Lundae VII*.
- Artursson, M. (red.) 1998. *Rya – En medeltida bytomt och en förhistorisk boplats*. Arkeologisk slutundersökning UV Syd Rapport 1998:21
- Astill, G. 1988. Rural Settlement: the Toft and the Croft. *The Countryside of Medieval England*. Astill, G. & Grant, A. (eds.).
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26.
- Callmer, J. 1986. To Stay or to Move. Some Aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to Twelfth Centuries A.D. with special Reference to the Province of Scania, Southern Sweden. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1985-1986*.
- Gadd, C.-J. 2000. *Den agrara revolutionen. 1700-1870*.
- Hoff, A. 1997. *Lov og landskab. Landskabslovenes bidrag till forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*.
- Holmgren, P. & Tronde B. 1990. Fornminnesinventeringen i Skåne 1985-87. *Arkeologi i Sverige 1987*.
- Ingwald, J. Olsson, M. et al. in print. *Öresundsförbindelsen. Naffentorp 5A Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 12. Malmö Kulturmiljö.
- Jansson, S. O. 1968. *Rebning. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. Band XIII.
- Jeppesen, T. Grøngaard 1981. *Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder*. Fynske studier XI. Odense Bys Museer.
- Jönsson, L. 1996. *Öresundsförbindelsen 1995. Förundersökning för Yttre Ringvägen och järnväg mellan brofästet och kontinentalbanan. Delområde 9. Fosie by*. Stadsantikvariska avdelningen, Malmö Museer.
- Jönsson, L. 1999. *Fosie by - en landskapsarkeologisk studie*. Examinationsuppgift i doktorandkursen "Att tolka landskap". Lunds universitet.
- Jönsson, L., Kockum, J. & Olsson, M. 2000. *Fosie och Naffentorp – två medeltida byar i Malmös omnejd. Att tolka stratigrafi. Det tredje nordiska stratigrafimötet, Åland 1999*. Eriksdotter, G., Larsson, S. &

- Löndahl, V. (eds.), Meddelande från Ålands högskola Nr 11. Mariehamn: Ålands högskola.
- Jönsson, L. & Kockum, J. 2004. Öresundsförbindelsen. Fosie by 10. Rapport över arkeologisk slutundersökning. Rapport nr 21. Malmö Kulturmiljö.
 - Kockum, J. 2000. Diken. Föresundsförbindelsen. På väg mot det förflutna. (Red.) Björhem, N.
 - Kriig, S. & Thomasson, J. 1999. Den vikingatida/tidigmedeltida bebyggelsen i Häljarp. Arkeologisk undersökning UV-Syd Rapport 1999:95.
 - Kristiansen, M. S. 1999. En middelalderlig gård i Tårnby. Bygninger og gårdsstruktur. Udgivet af Afdelingen for Middelalderarkæologi og Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev. Aarhus Universitet Højbjerg.
 - Kroman, E. & Luul, S. 1945-48. Danmarks gamle love i oversættelse.
 - Linné, C. von 1777 (1751). Carl Linnæus skånska resa år 1749. Red. C-O von Sydow.
 - Ljunggren, K.G. & Ejder, B. 1950. Lunds stifts Landebog 1569. Del I.
 - Löfgren, A. 1994. Tuna by på Ven. Arkeologi i Sverige. Nr 3. Riksantikvarieämbetet.
 - Lövgren, K. 1999. Höskrindan 4 Rapport över arkeologisk undersökning Stadsantikvariska avdelningen Malmö Museer.
 - Madsen, P. K. 1985. Kontinuitet eller brud. Linier i det sidste tiårs bebyggelsehistorisk middelalderforskning i Danmark. META 85: 2-3 s.51-67. Lund.
 - Mogren, M. 1999. Bebyggelse i bymark. Metodiska ingångar i studiet av skånska byar. Exempel från Helsingborgsområdet. Examinationsuppgift i doktorandkursen "Att tolka landskap". Lunds universitet.
 - Myrdal, J. 1999. Jordbruket under feodalismen. 1000-1700.
 - Pettersson, C. 1996. Medeltida bytomt. Önnerup 4:3 Fjelle socken. Skåne på längden. Sydgasundersökningar 1983-85. Red. Erika Räf. Riksantikvarieämbetet, Lund. UV Syd Rapport 1996:58.
 - Porsmose, Christensen E. 1981. Den regulerede landsby. Studier over bebyggelseudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.kr. fødsel. I-II. Odense University Studies in History and Social Sciences 72. Odense Universitetsforlag.
 - Randsborg, K. 1980. The Viking Age in Denmark.
 - Riddersporre, M. 1995. Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid.. Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska Institutioner avhandlingar 124.
 - Schmidt Sabo, K. 2001. Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 38.
 - Siemen, P. 1994. Middelaldergårde og tofter på Esbjergegnen. Hikuin 21 Landbebyggelse i middelalderen I Huse og gårde Højbjerg.
 - Steensberg, A. 1958. Dræn o. Dræning. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Band III.
 - Thomasson, J. 1998. Bebyggelsens framväxt på Kyrkheddinge bytomt – Stratigrafisk berättelse, fas-, hus-, lager- och anläggningsbeskrivningar. Kyrkheddinge bytomt. Särskild arkeologisk undersökning 1995. Schmidt Sabo, K. (red.). Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. UV Syd Rapport 1998:5.
 - Thomasson, J. in print. Bönderna och bybildningen. Om formerandet av de medeltida byarna i Skåne.
 - Welinder, S. 1992. Människor och landskap. Societas Archaeologica Upsaliensis.

IFVERSON & HEIMER

Almdala

En storgård från sen vikingatid och tidig medeltid i Lockarp, Skåne

Patric Ifverson & Olle Heimer

Abstract

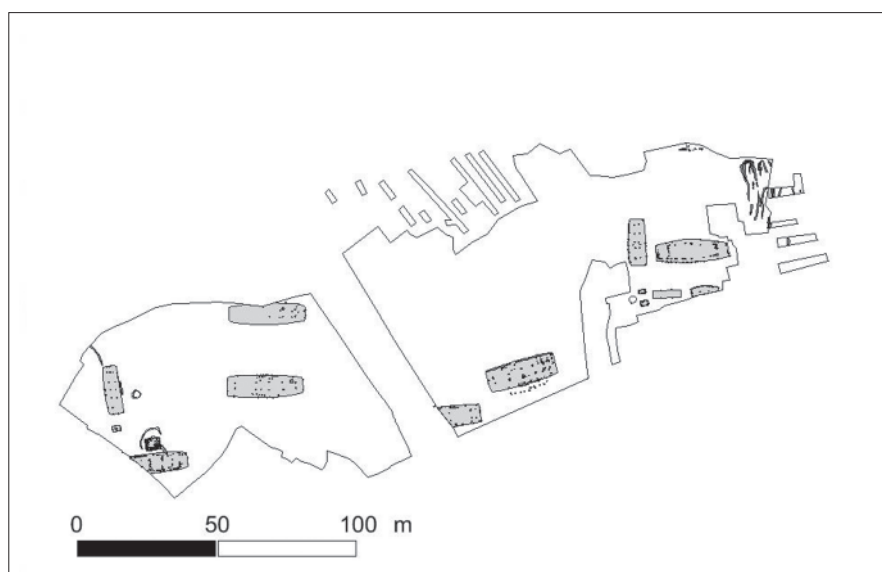
Almdala - a manor from late Viking Age and the Early Middle Ages at Lockarp, Skåne
This article is a brief presentation of the results from the excavations in preparation for the new railway between Malmö and Ystad/Trelleborg. During the 10th and the 11th-centuries the settlement pattern in the excavated area underwent extensive changes, from a common Viking Age farm to an estate, with several buildings such as a Hall, a workshop and a smithy, dwelling houses, a stable and other farm buildings. The manor should be seen in connection with the growth of the Danish royal power in the Early Middle Ages and its interests in Skåne.

Inledning

Den arkeologiska undersökningen av delområde 8, som ingår i Citytunnelprojektet, föranleddes av en planerad järnvägsbyggnation av Citytunnelns förbindelsespår mot Ystad och Trelleborg. Slutundersökningen genomfördes under tre etapper säsongerna 2001-2003 och berörde östra delen av Lockarps bytomt. Endast två gårdar låg inom detta område, gårdarna 5 och 6. Totalt omfattade undersökningsområdet 19591 m².

En generell bebyggelsehistorisk utveckling kan presenteras för undersökningsområdet: Platsens äldsta lämningar utgjordes av 8 urnegropar som

kunde dateras till yngre bronsålder. Vidare framkom bebyggelse lämningar med en kontinuitet från romersk järnålder fram till historisk tid. Lämningarna från perioderna romersk järnålder, folkvandnings-, vendel- och vikingatid är sparsamt representerade och kan tolkas som en gårdsenhet som fortlevt. Möjligen kan denna släktgård ha funnits kvar i byn då bebyggelsestrukturen genomgick omfattande förändringar under 900-talets senare del. Under perioden sent 900-tal fram till ca 1050 sker det således stora förändringar i platsutnyttjandet. En storgård etableras och genomgår så småningom en successiv rumslig- och organisatorisk förändring (se fig. 1 och 2). Detta sker under perioden ca

Figur 1. Plan över gården i Lockarp, perioden sent 900-tal - ca 1050.

1050-1150. Det är vid denna period som gården på Almdala framstår som ett manifest storgårdskomplex som bildar en arkitektonisk helhet med fem byggnader av trelleborgstyp. Vid omkring 1150 genomgår bebyggelsen i undersökningsområdet en omläggning och reglering och finns endast representerad inom gårdstofterna till de historiskt kända gårdarna 5 och 6 (Almdala). På platsen för gård 5 påträffades rester som troligen härrör från en krog som nämns i texten till en geometrisk karta från år 1700. I samband med enskiftet lades gård 5 ned medan Almdala gård fick ligga kvar.

Med utgångspunkt i det grundläggande stratigrafiska dateringsförfarandet, daterbara fynd, ¹⁴C-dateringar och hustypologiska jämförelser, har storgården kunnat delas in i två kronologiskt skilda faser (Heimer, O., Ifverson, P. & Persson, J. under utgivning). Det är följ-

aktligen detta storgårdskomplex som kommer att tas upp för diskussion i denna artikel.

Skandinavien omfattades av en fundamental samhällsomvandling under sen vikingatid och tidig medeltid. Den danska kungamakten bedrev en offensiv politik, städer växte fram, kyrkor byggdes, byar blir stationära och kristendomen fick sitt slutgiltiga fäste. Vid denna tid var de flesta människor, på ett eller annat sätt, knutna till den agrara produktionen. Därför faller det sig naturligt att beskriva den utveckling som den agrara bebyggelsen och produktionen genomgick i Lockarp under övergången vikingatid och tidig medeltid. Följande artikel är ett försök att skapa sammanhang och förståelse för de omfattande förändringar i bebyggelsestrukturen som sker i det undersökta området vid perioden sent 900-tal till ca 1150, och se dessa uti-

från sin samtida politiska kontext. Det finns fynd som indikerar att den sociala eliten på Almdala varit delaktig i Sven Tveskäggs eller Knut den Stores englandståg. Gårdsstrukturen söder om hallbyggnaden på Almdala gård, uppvisade likheter med utformningen av kvartersindelningarna i ringborgen Trelleborg på Själland. Dessa iakttagelser gör att fokus kommer att ställas på den danska kungamakten och vilken aktiv roll denna kan tänkas haft i bebyggelseomläggningen. Då den platsspecifika rapporten inte är avslutad har en del av det arkeologiska materialet ej analyserats klart. Detta innebär att en del tankar och resonemang inte kan fördjupas i nämnvärd grad. Likväl är förhoppningen den, att artikeln kan bidra med ny kunskap i diskussionen kring de bebyggelseomläggningar och förändringarna i landskapsutnyttjande, som sker i det danska riket under sen vikingatid och tidig medeltid.

Gården från slutet av 900-talet - ca 1050

Bebyggelse lämningarna under föregående period, ca 600-900-talets andra hälft, tolkades utgöra en familjegård med bostadshus och tillhörande ekonomi- och förrådsbyggnader. Under perioden sent 900-tal till ca 1050 har bebyggelsestrukturen i det undersökta området genomgått omfattande förändringar (fig. 1). Med hänsyn till fasens varaktighet på drygt 50 år, är det troligt att huvuddelen av byggnaderna har varit samtida. Bebyggelse lämningarna utgjordes av 9 långhus, 5

grophus, 1 stolplada, 2 brunnar, 2 hägnader, 1 ränna, 1 långhärd samt diken.

På gården anläggs en ca 27 x 9 m stor hallbyggnad. Byggnaden dominerades av ett stort rum viket tolkats som en hall. Rummet var ca 15 m långt och ca 6 m som bredast, eller ca 95 m². På båda sidor om hallen har det funnits mindre rum. Gavelrummen var ca 5,5 x 4,5 m stora. En möjlig ingång med kraftigare stolpar var placerad i husets norra långvägg. I sydvästra delen av hallen fanns två indragna stolpar som kan tyda på att det funnits en ingång även här. Från fyllningen i ett av stolphålen tillvaratogs en ca 20 cm lång strids- eller jaktkniv.

Väster om hallbyggnaden låg en ekonomibygnad i nord-sydlig riktning. Väggarna var konvexa med en förmodad rak gavel i söder. Området i norra delen av huset var stört av en modern nedgrävning. En möjlig ingång iaktogs i östra långsidan.

Söder om hallbyggnaden låg två mindre ekonomibygnader samt två fragmentariskt bevarade grophus. Funktionen på husen är osäker men en tolkad stolplada kan möjligen ha fungerat för förvaring av spannmål eller hö.

Väster om Almdala låg en ca 27 x 9 m stor byggnad som tolkats som stall eller fåhus. Utanför väggarna har det löpt en ränna. Om denna ränna är spår efter väggkonstruktionen eller om den haft en dränerande funktion är dock oklart. I huset östra del fanns

Figur 2. Mynt från grophuset.

spår efter en inre konstruktion som kan vara lämningar efter bås.

En byggnad i Vorbasse på Jylland som hade lämningar efter en inre konstruktion och som under en period haft en ränna utanför den södra väggen har tolkats fungera som utrymme för boskap. I den byggnaden som var ca 22 x 6 m stor fanns plats för 26 större djur (Hvass 1981, s 161f). En annan byggnad som påminner om den i Lockarp undersöktes i Tissö på Själland 1995-97. Även detta hus hade två vägglinjer med en yttre vägggränna. (Jørgensen 1998, s 238f).

Längst i väster undersöktes lämningarna efter två grophus. Ett av dessa grophus, som var ca 6 x 4,5 m stort fungerade som smedja. I centrala delen påträffades ett område som innehöll både skörbrända och icke skörbrända stenar, träkol, obränd och bränd lera. Dessa lämningar har tolkats som resterna efter en raserad äs-sja. Från golvlager tillvaratogs bl.a. järnslag och ett ämnesjärn. Söder om grophuset påträffades två cirka 5,5 m långa rännor som utgick från husets sydöstra hörn. Att dessa rännor har

haft någon funktion i anslutning till huset är säkert, då de var stratigrafiskt låsta av yngre golvlager. Tolkningen är i dagsläget att rännorna haft en funktion som luftkanaler, och då varit kopplade till smidesverksamheten i husets sydöstra del. Förekomsten av sländtrissor och bennålar indikerar att man vid något tillfälle ägnat sig åt textilhantverk i grophuset. En vågskål som tillvaratogs från ett golvlager kan tyda på handel, eller så användes den vid metallhanteringen i huset. Från ett igenfyllningslager i grophuset tillvaratogs fyra silvermynt tillsammans med resterna efter en börs. Tre av mynten präglades under Ethelred II (978-1016) det fjärde är av okänd proveniens, möjligen tyskt område (fig. 2). Grophuset tolkades primärt som en smedja, men kan förmodligen ses som ett kombinerad hantverks- och bostadshus. Möjligen kan grophuset ha upplåtits för flera aktiviteter beroende på exempelvis säsong.

Strax norr om grophuset undersöktes lämningar efter ytterligare ett grophus som var ca 3,5 x 2,5 m stort. I golvlagret påträffades östersjökeramik, en nål av järn samt en bit reticella. Reticella är tvinnad glasmassa i olika färger och är en biprodukt vid tillverkning av glaspärlor. Centralt på golvet påträffades spår efter en härd. Härden kan troligen sättas i samband med tillverkningen av pärlor.

Under perioden sent 900-tal till ca 1050 är det således möjligt att se social differentiering i det arkeologiska materialet inom det undersökta området. Bebyggelsen är mycket varierad

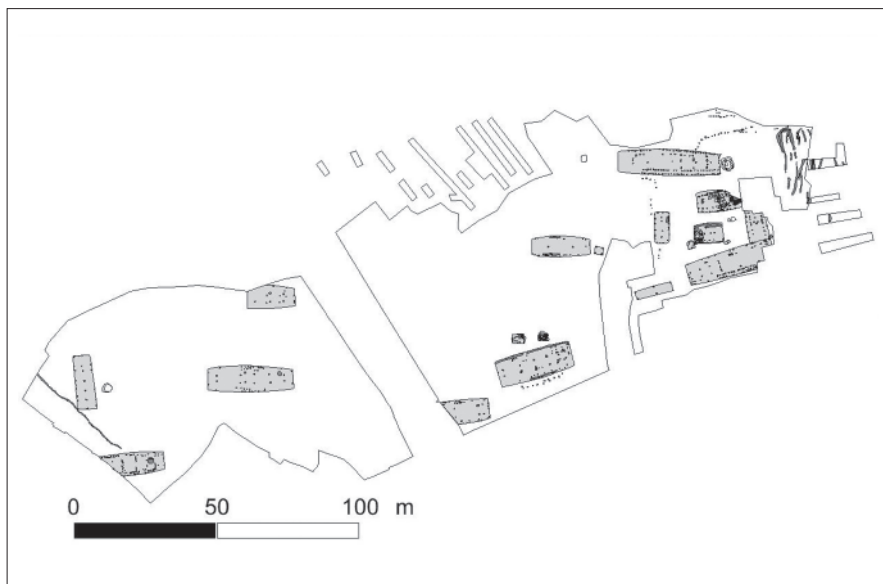

och lämningar efter specialiserat hantverk förekommer (glaspärlstillverkning, smidesverksamhet och textilhantverk) i två av grophusen. Fynd som en vågskål och fyra mynt indikerar handel och kontakter med England och möjligen Tyskland.

Bebyggelsemönstret från föregående period går igen, i den meningen att gårdsstrukturen kännetecknades av en relativt löst grupperad och spridd bebyggelse. Skillnaden är dock att vi under perioden sent 900-tal till ca 1050, kan ha belegg för att påstå att de arkeologiska lämningarna tillhört en och samma sociala-, ekonomiska- och administrativa enhet, som tolkas som en storgård. Denna storgård kan ha utgjort en funktionell enhet där de specialiserad aktiviteterna är förlagda till enskilda byggnader som förenades inom gårdstoftens övergripande enhet.

Gården ca 1050 - ca 1150

Sett till de omfattande förändringar i bebyggelsestrukturen som ägde rum under storgårdens äldsta skede, sent 900-tal till ca 1050, med en etablering av en storgård, med bl.a. en hallbyggnad, har man under den yngre storgårdsfasen, ca 1050 till 1150, upprätthållit och förstärkt denna bebyggelsestruktur. I likhet med den föregående perioden fanns det en stor mångfald med olika byggnadstyper med bestämda funktioner. Inte mindre än 7 byggnader har byggts om och fick ligga kvar på samma plats, och storgårdskomplexet på Almdala, i det undersökta området östra del, har genomgått rumsliga- och organisatoriska förändringar. Bebyggelselämningarna utgjordes av 18 byggnader, 5 hägnader, 4 brunnar, 1 grop, diken samt kulturlager (fig. 3).

Figur 3. Plan över gården i Lockarp, perioden ca 1050-ca 1150.

Gårdskomplexet på Almdala visar vid 1000-talets mitt likheter med bebyggelsestrukturen på de danska ringborgarna. Söder om den nya hallbyggnaden i Lockarp uppfördes 4 byggnader som bildade en näst intill sluten gårdsenhet med en på gårdsplanen placerad verkstad. Möjligen kan grundläggandet av den fyrlängade enheten i Lockarp ha inspirerats av hur ringborgarna var organiserade. Både i Trelleborg och i Fyrkat var husen uppförda i fyrlängade kvarter med mindre hus placerade på gårdsplanen.

Bebyggelsen kan även jämföras med hur en del av de undersökta sydkandinaviska storgårdarna varit organiserade. I Ösarp i Halland undersöktes lämningar efter en gård som från slutet av 1000-talet som tolkats som en storgård med inriktning på jordbruk. Där liksom i Lockarp, fanns det en vinkelbyggd lada och ett bo-

stadshus av trelleborgstyp, dock ingen hallbyggnad. Förutom dessa undersöktes två byggnader, tolkade som ekonomibyggnad och smedja (Viking & Fors 1995 s. 73ff; Carlie 1999, s 136).

I södra delen av gårdskomplexet på Almdala låg två byggnader i vinkel som tolkats som ekonomibyggnader (fig. 4). Den östvästliga byggnaden var en byggnad av trelleborgstyp som var mer än 30 m lång och ca 8,5 m bred. Huset var eventuellt uppdelat i 6 rum. Eftersom inga golvlager, ugnar, härdar eller andra konstruktionsdetaljer kunde knytas till byggnaden är det svårt att uttala sig om funktionen. Möjligen kan byggnaden ha inhytt både bostads- och ekonomitrymmen. Från ett av stolphålen i husets västra del tillvaratogs ett fragmentariskt mynt som gjorts om till ett hänge. Myntet präglades i Roskilde under kung Erik Ejegod (1095-1103). Den nordsydliga byggnaden var troli-

Figur 4. Plan över gårdskomplexet på Almdala

gen av trelleborgstyp. Emellertid är bevisen för att stolparna i den yttre raden skulle ha lutat svaga, varför vi inte kan utesluta att stolparna stått vertikalt. Det finns två möjliga paralleller till byggnaden. I Skrea sn utanför Falkenberg undersöktes 1999 en byggnad som tolkades ha fungerat som hölada. Även detta hus var försett med en yttre stödrad längs respektive långsida, här tolkad som svalgång. Man framförde möjligheten att den inre raden av mittstolpar kan ha varit avsedda för att bära taket eller utgjort stöd för ett loft. Övervåningen kan då ha nåtts via svalgången, som varit försett med en trappa (Håkansson 2001, s 144f). En liknande byggnad från tidig medeltid har undersökts i Säby utanför Landskrona. Byggnaden tolkades ha en svalgång längs med södra långsidan och en inre rad med mittstolpar som burit upp taket eller utgjort stöd för ett loft (Kriig & Thomasson 1999, s 31).

Det nordliga huset var en ca 16 m lång byggnad av trelleborgstyp. Byggnaden fortsatte utanför undersökningssområdet, men husets yttre form tyder på att det kan ha fortsatt ytterligare någon eller några m österut, med en total längd på åtminstone 16 m eller något mer. Trots att den yttre raden av stolphål längs med norra långväggen var avgrävd, kunde vi utifrån den södra väggen uppskatta husets totala bredd till omkring 8 m. Huset kan ha varit uppdelat i två rum, ett större, cirka 11 m långt i väster och ett mindre, ca 5 m långt rum i öster. Från det västra rummet tillvaratogs delar av ett glödkärl, kammar, ett kam-

Figur 5. Beslag till stigbygel. Skala 1:1. Foto Olle Heimer.

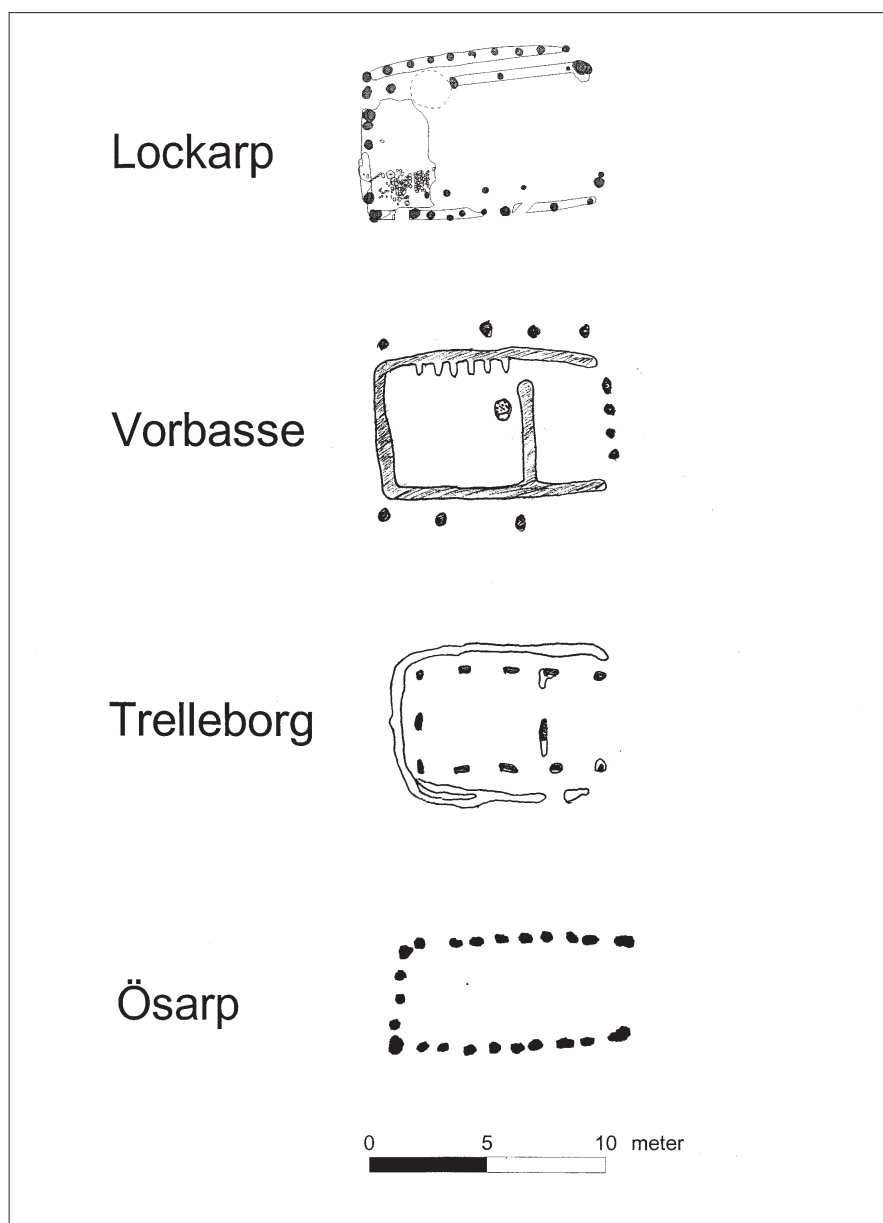
fodral, en löpare, ett bryne, bronsbeslag samt en mindre del från en träskål. I ett stenavtryck invid södra långväggen framkom ett beslag till en stigbygel (fig. 5). Denna typ av beslag har tidigare påträffats i endast 5 exemplar från Sydsandinavien, ett från Skåne, tre från Jylland och ett från Bornholm. Förutom dessa har man påträffat två stycken på Öland (Strömberg 1961, Williams, 1997, s.105ff, Pedersen 1999, s 145, s 146). Det stora flertalet (över 50 st) har påträffats i sydöstra England (Williams 1997, s 69), en del av danernas intressesfär under vikingatid och tidigmedeltid. I det västra rummet påträffades även resterna efter en mitthärd. Rum med mitthärd har tolkats som uppehållsrum (Christoffersen 1994, s 197, Heimer 1997, s 25ff). Detta tillsammans med fynden kan tyda på att denna del fungerat som bostadsutrymme. I det östra rummet påträffades lämningar efter ugnar samt bevarade golvlagre. I golvlagren närmast ugnarna påträffa-

des föremål som tyder på att man utfört textilhantverk i rummet.

Centralt på gårdsplanen låg en mindre, ca 10 x 6,5 m stor byggnad. Byggnaden var av trelleborgstyp där väggarna var konvexa och hade dubbla rader av stolpar. De inre stolparna var vertikalt nedgrävda medan flertalet av de yttre stolparna som var nedgrävda i en ränna, hade en lutning på ca 45-75 grader. Den västra gaveln var slutten medan den östra var öppen. Troligen har denna byggnad fungerat som gårdens smedja och verkstad. Förekomsten av bl.a. en skedkniv, en borr och en syl indikerar på träslöjd och läderarbeten. Från golvlager tillvaratogs även en del metallföremål av järn och brons, som beslag, en sölja, hästskosöm samt en del av en hästsko. Möjligen kan de metallföremålen ha tillverkats här. Lämningarna efter en möjlig ugn eller härd kan utgöra resterna efter ässjan. Närheten till två smidesgropar talar för att det slutna området i gårdskomplexet har upplåtits till smidesverksamhet. I Vorbasse i Ösarp och i ringborgen Trelleborg på Själland har liknande byggnader undersökts. Byggnaden i Vorbasse tolkades ha fungerat först som skydd för husdjur, för att senare ha fungerat som verkstad (Hvass 1981, s 158ff). I Ösarp undersöktes en mindre byggnad som tolkats ha fungerat som gårdens smedja (Carlie 1999 s. 136). Tolkningen av byggnaderna från Trelleborg är osäker, det har dock föreslagits att husen har fungerat som bostad för hövdingar (Nørlund 1948, s 90f). Det fanns dock inget i husens form eller några tillvaratagna fynd som

kunde avslöja vad byggnaden använts till (Wulf Andersen 1998, s 19). Då byggnaderna i Trelleborg påvisar stora likheter med byggnaderna i Lockarp, Ösarp och den i Vorbasse kan en alternativ tolkning vara att dessa fungerat som verkstäder (fig. 6).

I norr, längst in på gården låg en ca 32 x 8,5 m stor byggnad av trelleborgstyp. Stolphål till fyra mellanväggar visade på att huset troligen haft fem rumsenheter med ett hallrum. I nordvästra delen av byggnadens långvägg fanns troligen ytterligare en ingång som kan ha lett ut till området norr om byggnaden. En tydlig ingång med stolphål efter dörrposter var placerad i husets södra långvägg. Denna ingång ledde möjligen in till förrum, ett ingångsrum till hallen. Den västra delen av huset dominerades av ett stort rum som tolkats som hallrum. Rummet var ca 17 m x 6 m stort. (ca 100 m²). Ingången till hallen har troligen varit från ovan nämnda ingångsrum i öster. I den västra väggen fanns ytterligare en ingång till hallen. Detta gjorde att ägaren till byggnaden hade direkt tillträde till hallen. En analys av ingångarnas placering gjord av Frands Herschend visar på betydelsen av att värd och gäster trädde in i hallen från motsatta sidor. Värden hade tillträde till högsätet i hallens västra kortsida från ett privat utrymme i väster, detta garanterade den sociala rangordningen och värdens betydelse (Herschend 1998, s 38f; Söderberg 2003, s 132). I byggnaden på Almdala kan det vara så att rummet i väster varit av privat karaktär, området var dock kraftigt stört av yngre nedgrävningar varför

Figur 6. Verkstaden i Lockarp i jämförelse med Husen i Vorbasse, Trelleborg och Ösarp (Efter Hvass 1981, Nørlund 1948 & Carlie 1999).

utbredningen och funktionen på rummet är osäker. I hallens västra del fanns rester efter en möjlig härd. Som skulle kunna indikera att högsätet var

beläget på kortsidan i väster. I en av hallarna i Järrestad finns tecken på att rummet direkt väster om hallen haft privat karaktär (Söderberg 2003, s 130).

Frands Herschend har ställt upp ett antal kriterier för att en byggnad eller ett rum kan kallas hall (Herschend 1998, s 16). Dessa kriterier är följande:

- De tillhör storgårdar
- De består av ett rum med ett minimum av takbärande stolpar
- De har en utmärkande placering på gården
- Härden användes inte för matlagning eller vid husflit
- De fynd som påträffas skiljer sig från de som påträffas i boningshus på gården

Ett flertal av dessa kriterier kan appliceras på hallbyggnaden på Almdala. Gården har tolkats som en storgård med inriktning på jordbruk. Byggnaden har ett stort rum utan stolphål (ca 100 m²). Byggnaden ligger avskilt från övriga byggnader på gården. De två återstående kriterierna är svårare att påvisa, härden har troligen använts som ljus- och värmekälla och från stolphålen tillvaratogs endast ett fåtal föremål, som keramik och en bit bearbetat horn.

Från ett grophus tillvaratogs ett förgyllt beslag (fig. 7). Mönstret på beslaget påminner om mönster på smycken av terslevtyp och kan räknas in i Borrestilsgruppen. De räfflade listerna skulle troligen imitera filigranornamentik (Hårdh muntl). Föremål i Borrestil kan generellt dateras till ca 850-950 (Wilson 1995 s. 107ff). Västra delen av gården avgränsades med hägnader samt en mindre ekono-

mibyggnad. Inga fynd påträffades varför tolkningen dock är osäker.

Strax öster om gården undersöktes ett antal diken som var grävda med en

Figur 7. Förgyllt beslag i Borrestil. Skala 1:1 Foto Olle Heimer.

svagt böjd form. Dikena låg i anslutning till en hägnad som ledde in till hallbyggnaden. Möjligen kan dikena tolkas som lämningar efter en vallanläggning.

Sammanfattningsvis kunde vi se förändringar i hallområdet under aktuell fas, ca 1050-1150, då en ny och längre hallbyggnad, uppfördes norr om den gamla. Tillsammans med gårdskomplexet omedelbart söder om hallbyggnaden, som omslutit en rektangulär gårdsplan varpå en smedja och verkstad låg centralt placerad, bildar det inhägnade och synnerligen manifesta storgårdskomplexet en arkitektonisk helhet med utseendet av en fyrålgad gård. Denna bebyggelseform kan ses som förstadiet till den fullt utvecklade fyrålgade gården. Vidare kom denna gårdsstruktur att fortleva fram till år 2003 då Almdala gård revs.

Således bröts en ca 1000-årig platskontinuitet.

Förändringens tid

Man kan möjligen se den omfattande bebyggelseomläggning och förändring i landskapsutnyttjande, som genomfördes i Lockarps by och västra Skåne, under perioden sent 900-tal-1150, som ett led i den danska kungamaktens offensiva politik. Denna resulterade bl.a. i en omfattande omstrukturering av den agrara bebyggelsen. Den tidigare självständiga markägande eliten har förmodligen införlivats under den kungliga maktsfären vilket innebär att den äldre bebyggelsen inte kunde behålla sin självständighet.

Sannolikt har den primära försörjningen i Lockarp varit uppbyggt kring den agrara produktionen. Sett till bebyggelsens mångfald och storleken på gårdstomten samt fyndmaterialets karaktär, är det troligt att den agrara produktionen förvaltats som ett stort jordbruk. Möjligen kan den denna storskaliga produktionsform ha kontinentala förebilder, såsom de tyska *Fronhof*-godsen (Rösener 1992; Olsson & Thomasson 2001, s 7). Denna förmodade stora produktionsenhet har sannolikt krävt en stor arbetskraft som i huvudsak kan ha utgjorts av slavar eller halvfria. Utifrån såväl landskapslagarna som sagalitteraturen menar Mats Olsson att det finns goda grunder till att anta att det var vanligt, att en framväxande stormannaklass berikat sig genom att bedriva omfattande domändrift med slavarbetskraft un-

der vikingatiden och tidigmedeltid (Olsson 1999, s 42). Thomas Lindkvist förklarar feodalismens uppkomst på kontinenten och i Sverige ur ett annat perspektiv. Han menar att stormannaskiktet har växt sig starkt genom extern tilläggelse, dvs. genom plundring, tributtagande och makt över människor som har skapat förutsättningarna för intern exploatering som betyder kontroll över människor och jord och att fasta system för tilläggelse av merarbete skapas (Lindkvist 1979, s 129 ff; 1988). Mats Olsson menar dock att detta resonemang bättre kan tillämpas på de germanska stammarnas utveckling på kontinenten under folkvandringstid och att slavsamhället i Skandinavien kan förklaras utifrån en annan process. Parallellt med plundringen och tributtagandet expanderade den agrara ekonomin kraftigt, och arbetskraftsbehovet för denna expansion fylldes med slavarbetskraft, som härtagits vid plundringen. Vidare menar Olsson att slaveriet varit allmänt och haft stor betydelse, inte bara för ett stormannaskikt, utan även för den vanlige bonden. Den ökande produktiviteten inom järnålderns jordbruk anses vara den grundläggande förutsättningen för det danska riksbildandet (Näsman & Roesdahl 1993).

Utifrån resonemanget ovan, sammantaget med de arkeologiska lämningarna, är det mindre troligt att tolka bebyggelsen som en eller flera normalstora bondefamiljegårdar. Den markägande eliten i Lockarp, med högsätet på Almdala gård, har med stor sannolikhet haft en nyckelroll i bebyggelse-

omläggningen under perioden sent 900-tal-1150. Utifrån arkeologiska undersökningar av de medeltida byarna i bl.a. sydvästra Skåne, förefaller det som om den lokala markägande eliten, genom en större gård än de övriga, kan ha varit representerad i så gott som varje by (Schmidt Sabo 2001, s 24).

Den danska kungamaktens ursprungliga maktbas med ärvda jordegendomar fanns i huvudsak på Jylland och Fyn, i Skåne är inga kungliga arvegods kända från denna tid. För att stärka sina positioner i bl.a. Skåne, etablerades kungalevsorganisationen, ett system av kungsgårdar eller förvaltningsgårdar där de regala rättigheterna kunde utövas på lokal nivå, genom rättsskipning och olika former pålagor (Andrén 1983, s 53 ff; Söderberg 1994; 2000, s 304 ff; Anglert 1995; 2003, s 131). Kungaleven som omtalas i kung Valdemars Jordebok från 1230-talet, anses ha fungerat som lokala centra i häraderna under tidig medeltid och utgjorde den grundläggande enheten i den kungliga administrationen. En tolkning av kungaleven är att de upprättades som en slags stödjepunkter under kungamaktens uppbyggnadsskede i bl.a. Skåne, Halland och Blekinge. I och med etablerandet av nya centrumbildningar, däribland kungaleven, omkullkastades den gamla hierarkin i landskapet och varuproduktion och varuutbyte tog nya vägar. Kungaleven antas ha haft sin största politiska och ekonomiska betydelse under tiden 1000-1150. Under 1200-talets första hälft förlorar de sin politiska betydelse då en ny kunglig förvaltnings-

struktur introducerades (Andrén 1983, s 37, s 54; Carelli 2001 s 222).

Lars Jönsson har i en studie av Oxie, utifrån funktionen som kungalev, velat koppla en omfattande grophusbebyggelse, som etableras under 1000-talets första hälft, till den tidpunkt då kungalevet etablerats. Vidare menar han att Oxie haft sin största betydelse som kungalev under perioden 1025 - 1075 (Jönsson & Brorsson 2003, s 202f). Vilken relation kungalevet Oxie och den sociala eliten på storgården Almdala i Lockarp har haft är oklar. Men mycket troligt är att de båda spelat en aktiv roll i den förändringsprocess som äger rum i landskapet under sen vikingatid och tidig medeltid. Utifrån keramiska tunnslipsanalyser på drygt 20 skärvor från Oxie, menar Torbjörn Brorsson att östersjökeramiken kan vara av lokalt ursprung (Jönsson & Brorsson 2003, s 173ff). Vid en preliminär genomgång av östersjökeramiken från Lockarp påpekade Torbjörn Brorsson att materialet har stora likheter med det i Oxie. För att om möjligt få reda på ursprung analyserades en skärva från ett grophus tillhörande det äldsta storgårdsfasen i Lockarp. Analysresultatet bekräftade ett antagande att en del av keramikmaterialet från Lockarp möjligen kan ha producerats i Oxie (Brorsson muntl). Det finns också en del likheter i det övriga fyndmaterialet som kan kopplas till hantverk, handel, skrivdon, spel och personlig utrustning. Sett till likheterna i det arkeologiska materialet, främst östersjökeramiken, kan man möjligen se det som att kungalevet Oxie haft kon-

takter och ett utbyte med den sociala eliten på Almdala.

Under Sven Tveskäggs tid som regent kulminerade ”den andra vikingatiden”, en tid då vikingatågen mot England övergått från plundring-attacker till erövringståg, och under 990 talet växte tågen i styrka på allvar. Det var nu engelsmännen utbetalade *geld*, som var ett försök att köpa sig fria från vikingarna (Lihammer 2003, s 83). De enorma penningssummor som utbetalades kom i förlängningen betyda att de finansierade sin egen erövring. En del av de anglosaxiska mynt som påträffats i Skandinavien härrör med stor sannolikhet från *danegælden*, sannolikt härrör också en del av mynten från handelsaktiviteter. De tre silvermynten, präglade under Ethelred II (978-1016), som påträffades i ett av grophusen, kan antingen härröra från fredligare aktiviteter som handel, eller kanske mer troligt komma från utbetald *geld*. Möjligen kan stormannen på Almdala gård ha varit direkt involverad i ett av dessa englandståg som leddes av den danska kungamakten. Förutom mynten, kan det beslag till en stigbygel vara av anglosaxiskt ursprung.

Den ovan anförda jämförelsen och kopplingen med ringborgen i Trelleborg på Själland, kan följaktligen uppfattas som att den sociala eliten på Almdala har varit direkt influerad, eller snarare varit en del av den danska kungamaktens politiska och ideologiska maktambitioner. En tolkning är att ringborgarna fungerat som träningsläger för vikingahärlar som skulle

delta i krigstågen mot framför allt England. De har även tolkats som beskyddade produktionsanläggningar (Jacobsson 1999, s 146f).

Skälen till att man valt att etablera storgårdens högsäte på platsen för Almdala gård kan ha varit flera. Storgårdskomplexet var placerat på en topografiskt dominerande position, på en förhöjning i östra utkanten av bytomten med en möjlighet att kontrollera övrig bebyggelse i byn. Den befintliga Lockarps kyrkoväg som fortfarande har samma sträckning som på de historiska kartorna, delar byn i två delar. Omkring 1 km österut passerade vägen ett vadställe över Risebergabäcken och vidare, ca 3 km längre österut, ledde den till närmaste grannbyn Oxie. I väster ledde vägen förbi Svågertorp och vidare ut till kusten. Via en anslutande väg, ca 3 km åt sydväst, nådde man den vikingatida handelsplatsen Hököpinge. Pile antas ha fungerat som hamn till Hököpinge (Söderberg 2001, s 277f). Byggnaderna som låg närmast kyrkovägen, som också avgränsade undersökningsområdet i söder, föreföll ta hänsyn till vägen, då de löpte parallellt med denna. Mycket troligt kan Lockarps kyrkoväg vara av äldre ursprung. Sannolikt kan avsikten med lokaliseringen av storgården på Almdala ha varit kommunikativ, med en möjlighet att kontrollera de förbipasserande på vägen mellan Hököpinge i väster och Oxie i öster. Att Almdala har legat centralt placerat i förhållande till Oxie och Hököpinge, invid traktens högsta punkt, dvs. mellan den kungliga förvaltningsgården i inlandet och handelsplatsen med

META NR 2 2005

hamn, kan möjligen betyda att gården har haft en viktig roll, även för ett större område.

Anmärkningsvärt är storgårdens etablering mitt på ett urnegravfält (8 urnegravor) från yngre bronsålder. Huruvida detta har varit markerad ovan mark eller inte kan naturligtvis diskuteras. Urnegravfältet har varit en del av ett större gravområde med kontinuitet från äldre bronsålder till äldre järnålder. Två av gravhögarna går fortfarande att beskåda uppe på den markerade grusåsen norr och öster om Almdala gård.

Man kan tolka det som om området vid Almdala har varit "fredat" såsom begravningsplats fram till 900-talets slut, då storgården anläggs. Det har således gått över 1000 år då platsen ges en ny betydelse. Kanske kan etableringen mitt i ett begravningsområde tolkas som en betydelsefull återkoppling till ursprunget och sina anfäder, eller kanske istället det rakt motsatta, ett omkullkastande av dem, som en sorts maktmanifestering.

Namnet Lockarp med suffix *-arp*, är en variant av torpbebyggelse med ändelserna *-torp*. Förleden är ett mansnamn Laukr, Lokki eller Lokke (Falkman 1877, s 155; Ingers 1969, s 116). Den traditionella tolkningen bland historiker, ortnamnsforskare och arkeologer är att de äldsta torpbebyggelserna har tillkommit under sen vikingatid och tidig medeltid. I ett flertal byar har man påträffat äldre bosättningar, men i flera fall rör det sig om nyetableringar. Eftersom det kunde påvisas

en bebyggelsekontinuitet från romersk järnålder fram till historisk tid, har det således ej varit frågan om en nyetablering i Lockarpsområdet. Istället har bebyggelsen genomgått en grundläggande omorganisation. I Vemmenhögs härad strax väster om Ystad, kunde Mats Anglert se en koppling mellan runstensresandet och ortnamn med ändelsen *-torp*. Antalet större byar med torpnamn är påfallande många i området, och många av dem har även blivit kyrkbyar. Han menar att detta kan tala för att torpnamnen var ett led i den omfattande omorganisationen i landskapet. Förekomsten av runstenar tolkas ha sitt ursprung i motsättningar mellan ett äldre hävdande av makt (lokal aristokrati) och nya ambitioner (kungamakten) (Anglert 1995, s 27f, 48ff; 2003, s 128 f, 133 ff). För Lockarps del kan det ha inneburit att det under sent 900-tal, skett ett lokalt maktskifte med namnskifte som följd.

Sammanfattningsvis kan man tolka den omfattande omläggning och nyetablering av bebyggelsen, som också innefattade en omläggning av jordbruks- och betesmarkerna, som ett resultat av ett centralt initiativ från den danska kungamakten i samarbete (genom allians eller konfiskation) med den lokala markägande aristokratin och den framväxande kristna kyrkan (för diskussion se Riddersporre 1995; Carelli 2001; Schmidt Sabo 2001; Lihammer 2003). Dessa omfattande förändringar i det agrara landskapet kan uppfattas som ett direkt resultat av mer övergripande politiska och ideologiska skeenden som i sin tur kan kopplas en allmäneuropeisk för-

ändringsprocess som påverkade skeden i det dåvarande Danmark.

Sammanfattning

Denna artikel har varit ett försök att skapa sammanhang och förståelse för de omfattande förändringar i bebyggelsestrukturen som skedde i Lockarps by vid perioden sent 900-tal till ca 1150. Vidare gjordes ett försök att se förändringarna utifrån sin samtida politiska kontext.

Bebyggelselämningarna anses ha tillhört en och samma sociala-, ekonomiska- och administrativa enhet, tolkad som en storgård. Denna storgård utgjorde en funktionell enhet där de specialiserade aktiviteterna var förlagda till enskilda byggnader som förenades inom gårdstoftens övergripande enhet. Sett till bebyggelsens mångfald och storleken på gårdstomten samt fyndmaterialets karaktär, är det troligt att den agrara produktionen förvaltats som ett storjordbruk.

Det finns indikationer på att den sociala eliten på Almdala i Lockarp har varit direkt influerad, eller snarare varit en del av den danska kungamaktens politiska och ideologiska maktambitioner.

1. Sett till samtidigheten med kungalevet Oxie och likheter i det arkeologiska fyndmaterialet, är det troligt att den sociala eliten på Almdala har haft kontakter och ett utbyte med denna plats.
2. Arkeologiska fynd med koppling

till England som kan ha förvärvats under ett av krigstågen, ledda av den danska kungamakten.

3. Bebyggelsestrukturen påvisade likheter med bl.a. ringborgen Trelleborg på Själland och storgårdar i Sydskandinavien.
4. Ändelsen *-arp*, en variant av torpbebyggelse med ändelserna *-torp*, tolkas vara ett led i den omfattande omorganisationen i landskapet. Det kan ha inneburit att det skett ett lokalt maktskifte i Lockarps by med namnskifte som följd. Sannolikt har detta skett under kungligt inflytande.

Sett utifrån ett kommunikativt och kontrollerande perspektiv och inte minst ur ett maktperspektiv, kan storgårdskomplexets placering i landskapet påvisa ett noggrant och strategiskt utvalt läge.

1. Placeringen på en topografiskt dominerande position, på en förhöjning i östra utkanten av bytomten med en möjlighet att kontrollera övrig bebyggelse i byn.
2. Placeringen invid en förmodad äldreväg samt ett vadställe har inneburit en möjlighet att kunna kontrollera förbipasserande trafik.
3. Storgårdskomplexet var centralt placerat i förhållande till den kungliga förvaltningsgården i Oxie i inlandet och handelsplatsen Hököpinge med hamn i väster. Detta kan ha inneburit att storgårdskomplexet med högsätet på Almdala kan ha spelat en viktig och aktiv roll inom ett större administrativt område.

META NR 2 2005

4. Etableringen mitt i ett äldre begravningsområde kan tolkas som en betydelsefull återkoppling till ursprunget och sina anfäder, eller kan ske istället det rakt motsatta, ett omkullkastande av dem, som en sorts maktmanifestering.
5. Den manifesta arkitektoniska helheten med fem byggnader av trelleborgstyp, liksom hallens närvaro och kontinuitet torde ha varit av stor symbolisk betydelse på flera plan, inte minst ur ett maktperspektiv.

Sett ur större perspektiv har den omfattande omläggning och nyetablering av bebyggelsen som också innefattade en omläggning av jordbruks- och betesmarkerna, medfört bety-

dande omstruktureringar i landskapet. Detta kan ses som ett resultat av ett initiativ från den danska kungamakten i samarbete med den lokala markägande eliten. Vidare kan förändringarna uppfattas som ett direkt resultat av mer övergripande politiska och ideologiska skeenden som i sin tur kan kopplas till en allmänuropeisk förändringsprocess som påverkade skeendet i det dåvarande Danmark.

Patric Ifverson och Olle Heimer är verksamma som antikvarier vid Malmö Kulturmiljö i Malmö.

Litteratur

- Andrén, A. 1983. Städer och kungamakt - en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia*, bd 49:1. 31-76.
- Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16.
- Anglert, M. 2003. Uppåkra. Bland högar, ortnamn och kyrkor. *Landskapsarkeologi och tidig medeltid*. Anglert, M. & Thomasson, J. (red.). Uppåkrastudier 8. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 41.
- Carlie, L. 1999. *Bebyggelsens mångfald. En studie av södra Hallands järnåldersgårdar baserad på arkeologiska och historiska källor*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. No. 29.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 26.
- Christophersen, A. 1994. Gård og grunn. *Kaupangen ved Nidelva. 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelsene på folkebibliotekstomten i Trondheim 1973-1985*. Christophersen, A. & Nordeide, S.W. (red.). Riksantikvarens skrifter nr.7 s. 113-212.
- Falkman, A. 1877. *Ortnamnen i Skåne. Etymologiskt försök*.
- Heimer, O. 1997. *Stadsgårdens huvudhus. En analys av medeltida hus i kv Professorn 4, Sigtuna*. D-uppsats i arkeologi, arkeologiska institutionen Uppsala Universitet.
- Heimer, O.; Ifverson, P. & Persson, J. (under utgivning). *Citytunnelprojektet. Lockarps bytomt - delområde 8*. Rapport över arkeologisk slutundersökning. Rapport nr 45. Malmö Kulturmiljö.
- Herschend, F. 1998. *The Idea of the Good in Late Iron Age Society*. Occasional Papers in Archaeology 15.
- Hvass, S. 1981. Vorbasse. The Viking-Age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. *Acta Archaeologica* vol 50.
- Håkansson, A. 2001. RAÄ 193 - Undersökning 1999. Volym 2. *Landskap i förändring. Teknisk rapport från de arkeologiska undersökningarna av RAÄ 106, 162, 193 och 195 Skrea socken, Halland*. Ryberg, E. & Wranning, P. (red.) Hallands Läns museer Landsantikvarien Riksantikvarieämbetet.
- Ingers, I. 1969. Ortnamn i Malmö. VII. Oxie, Lockarps och Glostorps socknar. *Malmö fornminnesförenings årsskrift 1969*.
- Jacobsson, B. 1999. *Trelleborgen i Trelleborg. Förhistoriska boplatslämningar och gravar, vikingatida ringborg och medeltida bebyggelse lämningar. Skåne, Trelleborg, kv Gröningen, kv Kråkvinkeln, Bryggaregatan och Svenstorpsgatan*. Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 1999:93.
- Jönsson, L. & Brorsson, T. 2003. Oxie i sydvästra Skåne. En plats med centrala funktioner. *Landskapsarkeologi och tidig medeltid*. Anglert, M. & Thomasson, J. (red.). Uppåkrastudier 8. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 41.
- Jørgensen, L. 1998. En storgård fra vikingetid ved Tissø, Sjælland - en foreløbig præsentation. *Centrala platser - Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern. En Vänbok till Berta Stjernquist. Larsson, L. & Hårdh, B. (red.). Uppåkrastudier 1*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, No. 28.
- Kriig, S. & Thomasson, J. 1994a. *Vikingatida och medeltida gårdslämningar i Säby. En arkeologisk slutundersökning inför byggandet av Västkustbanan*. Kriig, S. & Thomasson, J. (red.). Riksantikvarieämbetet. UV Syd Rapport 1999:4.
- Lihammer, A. 2003. Kungen och landskapet. Förändringar i västra Skåne under sen vikingatid och tidig medeltid. *Landskapsarkeologi och tidig medeltid*. Anglert, M. & Thomasson, J. (red.). Uppåkrastudier 8. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 41.

- Lindkvist, T. 1979. *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Studia Historica Upsaliensia I 10.
- Lindkvist, T. 1998. *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid och tidig medeltid*.
- Näsman, U. Roesdahl, E. 1993. Yngre germansk jernalder og vikingetid. *Da klinger i muld... 25 års ærkologi i Danmark*. Hvass, S & Storgarad, B. (red.).
- Nørlund, P. 1948. *Trelleborg*. Nordiske Fortidsminder.
- Olsson, M. 1999. *Vikingatida trälldom. Om slaveriets plats i Skandinaviens ekonomiska historia*. Lund Papers in Economic History. No 67.
- Olsson, M. & Thomasson, J. 2001. Vad är en by och varför? Om den medeltida byns uppkomst och rationalitet. *Scandia* 2001:1.
- Pedersen, A. 1999. Riding gear from Late Viking-age Denmark. *Journal of Danish Archaeology* vol. 13, 1996-97.
- Riddersporre, M. 1995. *Bymarker i backspegel. Odlingslandskapet före kartornas tid*. Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, avhandlingar 124.
- Rösener, W. 1992. *The Peasant in the Middle Ages*.
- Schmidt Sabo, K. 2001. *Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år*. Riksantikvarieämbetet Avdelningen för arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 38.
- Strömberg, Märta. 1961. *Untersuchungen zur Jüngerer Eisenzeit in Schonen*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°. No. 4.
- Söderberg, B. 1994. Bytomtsarkeologi i Skåne - några exempel från UV Syds arbetsområde. *Arkeologi i Sverige*, nr 3.
- Söderberg, B. 2000. *Vad är en köpingeort? Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Svanberg, F. & Söderberg, B. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge 2. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter No 32.
- Söderberg, B. 2003. *Järnålderns Järrestad. Bebyggelse, kronologi, tolkningsperspektiv. Järrestad. Huvudgård i centralbygd*. Söderberg, B. (red.). Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar Skrifter No 51.
- Viking, U. & Fors, T. 1995. *Ösarp. Vikingatida och tidigmedeltida agrarbebyggelse i södra Halland. RAÄ 197, Ösarp 1:21, 2:15, Laholms lfs, Halland*. Arkeologisk undersökning 1993. Uppdragsverksamheten, Stiftelsen Hallands Läns museer. Arkivrapport.
- Williams, D. 1997. *Late Saxon stirrup-strap mounts. A classification and catalogue*. CBA Research Report 111. Council for British Archaeology.
- Wilson, D M. 1995. *Vikingatidens konst*. Signums svenska konsthistoria.
- Wulf Andersen, S. 1998. *Vikingeborgen Trelleborg*. Museet ved Trelleborg.

Muntliga uppgifter

- Brorsson, T. Keramiska forskningslaboratoriet i Lund.
- Hårdh, B. Professor i arkeologi. Institutionen för arkeologi och antikens historia Lunds Universitet.

JOHAN INGWALD & KARIN LÖVGREN

Fynd med kyrklig anknytning från en medeltida gård i Bunkeflo

Johan Ingwald och Karin Lövgren

Abstract

Artefacts of an ecclesiastical nature from a medieval farmstead in the village of Bunkeflo

As part of the Citytunnel Project an extensive programme of archaeological investigation was undertaken in the southern part of Scania, Sweden. One of the sites examined was the village of Bunkeflo at the south of Malmö. Several historic farmsteads were identified. Farmstead 1 had a wide range of structures and artefacts, dated particularly to the 14th and 15th centuries. Amongst these were buildings and finds of an ecclesiastical nature. Artefactual examples discussed include an alsengem - used for mounting in bookbindings, crosses, reliquaries etc, an ivory figurine of the Virgin Mary and Holy child, brick used for vaulting, a knife mounting with the image of a saint on it, a rosary and two bell-casting pits. The finds are discussed in a local context in relationship with the emerging interpretation of a rural farmstead that may turn out to be more complex.

Inledning

I samband med undersökningar inför Citytunneln utfördes för- och slutundersökningar vid Bunkeflo by under åren 2000-2002. Bunkeflo by ligger söder om Malmö och de arkeologiska undersökningarna har givit upphov till ett stort och varierat fyndmaterial. Vid gårdsläge 1 (enligt benämning utifrån historiska kartor från 1700-talet) framträdde särskilt hög- och senmedeltid i det arkeologiska materialet. I ett försök att lyfta fram några aspekter på den materiella kulturen på landsbygden presenteras ett antal fynd parallellt med en kort redovisning av gårdens bebyggelseut-

veckling. Artikeln utgör några inledande tankar inför vårt tematiska arbete om gårdsläge 1, där gårdens sociala förhållanden kommer att undersökas och sättas i relation till gårdens status i byn. Det tematiska arbetet utförs inom ramen för Citytunnelprojektet inom Malmö Kulturmiljö, och är ett försök att problematisera utvalda delar av undersökningsresultaten. I arbetet med gårdsläge 1 eftersträvas ett tvärvetenskapligt perspektiv och källmaterialet utgörs, förutom av de arkeologiska resultaten från utgrävningen, också av skriftliga källor och kulturgeografiskt material.

Figur 1. Undersökningsområdet markerat på storskifteskartan från 1781, klockgjutningsanläggningarna är markerade med kryss.

Målsättningen är att sätta in den sociala tolkningen i en större helhet, som omfattar inte bara den enskilda gården utan även byn och landsbygden i sydvästra Skåne.

Gårdsläge 1 utgör en bra utgångspunkt i en sådan diskussion eftersom bevaringsförhållandena var goda och fyndmaterialet omfattande. Även fynd av mer personlig karaktär förekommer vilket kan indikera att gårdsläge 1 haft en särställning i byn. Som exem-

pel kan nämnas en sigillstamp, sporrar och finare beslag, spännen och en stylus. Samtidigt har några av fynden ett religiöst symbolvärde och vissa hör inte självklart hemma på en gård. Detta gör att frågan om hur de ska tolkas i sin nuvarande kontext uppkommer. Representerar fynden enbart ett allmänt välstånd på gården eller är de också ett uttryck för en slags samhörighet mellan gården och kyrkan i Bunkeflo?

Bunkeflo by utifrån kartmaterialet och de skriftliga källorna

Bunkeflo by var, och är fortfarande idag, kyrkby i en socken där även byarna Vintrie, Naffentorp och Skumparp ingår. Vid analyser av bevarat äldre kartmaterial har flera hypoteser formulerats kring den äldre utformningen av bebyggelsen i Bunkeflo (Erikson 1995; Riddersporre 2001). Den numera rivna tidigmedeltida, romanska kyrkan byggdes möjligen på mark tillhörande en ursprunglig huvudgårdsenhet där markerna i den norra delen av byn också kan ha ingått (fig. 1) (Riddersporre 2001).

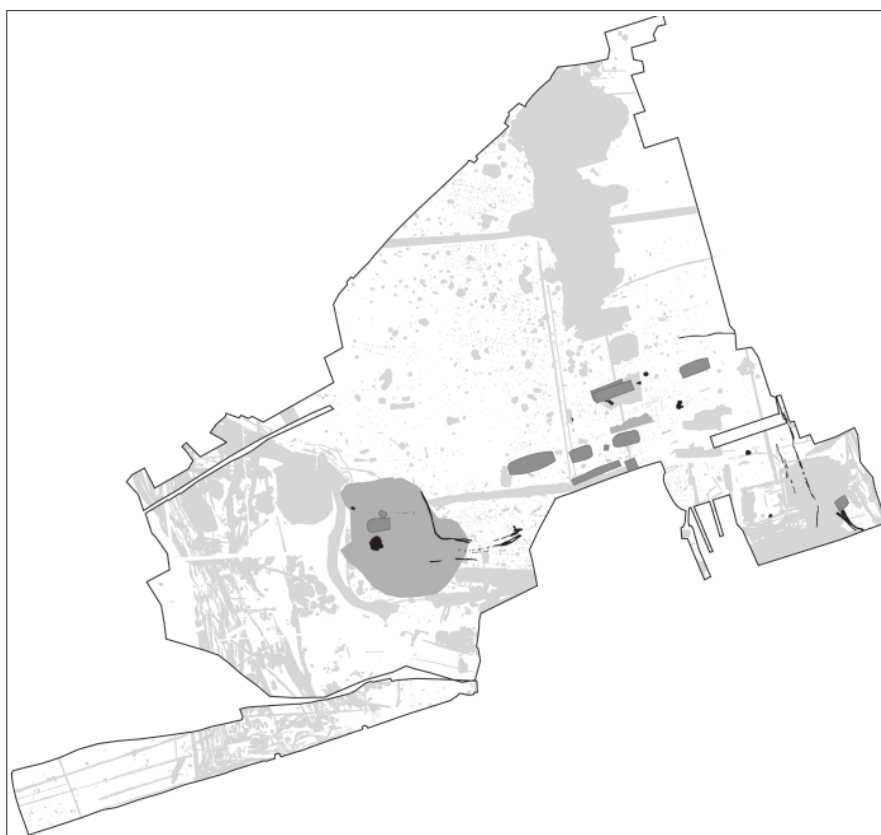
Under hög- och senmedeltid genomgick kyrkobyggnaden flera ombyggnationer, bl a gjordes kyrkan treskepigg och valv slogs, vilket skapade förutsättningar för kalkmålningar under 1400-talets senare hälft (Bager 1986a, s 25f; Bager 1988, s 4ff; Wienberg 2001, s 283ff). Bakom förändringarna i kyrkan anses kaniken Niels Bunkeflo och lågfrälseätten Gagge, verkande i Vintrie, stå (Bager 1988, s 4ff). Ytterligare en indikation på samhörigheten mellan slakten Gagge och kyrkan i Bunkeflo är att några av medlemmarna i slakten hade ett halvt kvarnhjul i sitt vapen - samma symbol som Bunkeflo kyrkas helgon den heliga Katarina har (Bager 1986b, s 150). Den medeltida kyrkan revs i slutet av 1800-talet och ersattes av den nuvarande kyrkan, placerad något öster om den gamla.

I Bunkeflo by var kyrkan, som institution betraktad, troligen inte någon

storägare av jord och byn omnämns t ex inte i Palteboken från cirka 1515 eller i 1522 års uppbördsbok (Johannesson 1953). Däremot kan Niels Bunkeflo, kanik i Roskilde under slutet av 1200-talet och i Lund från åtminstone 1307 fram till sin död 1346, knytas till byn. Niels Bunkeflo uppförde troligen ett residens i Lund och var en framstående kanik med ett fördelaktigt prebende, bl a bestående av kyrkorna i Malmö (Carelli 2001, s 120f). Niels kom sannolikt från Bunkeflo och ägde troligen en eller flera gårdar i byn under första hälften av 1300-talet. I Niels Bunkeflos testamente från 1346 omnämns att självmässor skulle hållas i Bunkeflo kyrka för honom och hans föräldrar varje år på årsdagen av deras död. En annan person som nämns i testamentet är Nils Gagge, både som företrädare för arvingarna och som arvtagare. Gagge var förmodligen inte släkt med Bunkeflo, men det kan antas att de vuxit upp tillsammans. Genom testamentet kan både Niels Bunkeflos släkt och slakten Gagge knytas till Bunkeflo och Vintrie åtminstone från mitten av 1200-talet (Bager 1986b).

Den arkeologiska undersökningen

Undersökningsområdet låg norr om Bunkeflo by, till stora delar på en höjdsträckning mellan byarna Bunkeflo och Hyllie, och var ca 60 000 m² stort. På platsen har människor sporadiskt bott sedan yngre stenålder fram till äldre järnålder. De förhistoriska lämningarna låg företrädesvis uppe på

Figur 2. Den medeltida bebyggelsefasen i Bunkeflo.

höjdstråket centralt på den norra delen av området. Spåren efter den medeltida bebyggelsen låg på södra delen av undersökningsområdet, närmare dagens Bunkeflo by. Sedan 1000-talet har bebyggelsen varit kontinuerlig här.

Undersökningen av de medeltida lämningarna berörde fyra gårdslägen och stora delar av toftmarkerna (fig. 1). Av dessa gårdslägen var framförallt gårdsläge 1 mycket välbevarat och kommer att ligga till grund för fortsatta studier. Kulturlagren vid gårdsläget omfattade cirka 3000 m² med en tjocklek upp till 0,7 meter. De

stratigrafiska förhållandena var mycket komplexa på stora delar av ytan. I ett par av husen från hög- och senmedeltid kunde förändringar i rumsindelning och funktion över tid följas. Även gårdsläge 2 hade liknande bevaringsförhållanden och kulturlagren var ungefär lika stora i sin utbredning och tjocklek. Exploateringsområdet lades dock om vid gård 2, vilket föranledde att endast norra utkanten av kulturlagren omfattades av slutundersökningen. Vid gårdsläge 3 var bevaringsförhållandena sämre och kulturlagren utgjordes endast av kulturpåverkad markhorisont. De ar-

keologiska resultaten indikerar att gårdsläge 3 först etablerades under mitten av 1300-talet, och att bebyggelseintensiteten troligen inte har varit lika hög här som på de ovan nämnda gårdslägena. Enligt de historiska kartorna var även gården mindre i storlek jämfört med de andra lägena. Av gårdsläge 9 berördes endast den norra utkanten av undersökningen, vilket gör det svårt att avgränsa gården i tid. Vid gården framkom enbart eftermedeltida bebyggelse lämningar, men inslaget av äldre fyndmaterial indikerar att gården har äldre anor.

Gård 1 och fynd med kyrklig anknytning

Under 1000-talet var bebyggelsen spridd inom en större toft avgränsad med diken (fig. 2). Inom toften påträffades lämningarna efter nio hus, bl a ett Trelleborgshus, som troligen ingått i någon form av storgård. Inte alla hus inom bebyggelsefasen var samtida, utan bebyggelsen har flyttats runt inom toften. Även utanför toftgränsen framkom tidigmedeltida hus, bl a vid det historiska gårdsläget 1.

Toftstrukturen på utgrävningsområdet Naffentorp 5A uppvisade påfallande likheter med den från Bunkeflo. På båda lokalerna består keramikmaterialet i den tidigaste bebyggelsefasen enbart av östersjökeramik och enligt Torbjörn Brorsson saknas AIV-keramik från båda undersökningarna (Torbjörn Brorsson, KFL, muntliga uppgifter 980301, 030201). Utifrån detta kan slutsatsen dras att en ge-

Figur 3. Alsengem från Bunkeflo. Fyndet är 2 x 1 cm stort.

nomgripande bebyggelseförändring skett inom ett större område på 1000-talet. Omläggningen av bebyggelsen innebar att byarna förlades närmare kusten. Omläggningen bör ses i relation till flera större trender i samhället, bl a riks- och sockenbildningen (Anglert 1995; Schmidt Sabo 2001).

Som framgår av figur 2, som visar den tidigmedeltida bebyggelsefasen i Bunkeflo, var sambandet mellan storgården och det historiska gårdsläget 1 inte helt självklart (fig. 2). Det finns istället en tydligare platskontinuitet mellan storgården och det historiska gårdsläge 2. Under början av 1200-talet reglerades bebyggelsen och vid gårdsläge 1 organiserades husen kring en gårdsplan på en avgränsad gårdsplats. Fyndmaterialet domineras framförallt av hushålls- och byggnadsrelaterade föremål. Till perioden kan också en så kallad alsengem knytas. Namnet alsengem kommer från det första arkeologiska fyndet som gjor-

Figur 4. Maria med Jesusbarnet tillverkat i elfenben. Föremålet är ca 7 x 5 cm stort.

des på ön Als under 1870-talet, efterledet gem betyder ädelsten (Mårtensson 1967, s 139). Fyndet är tillverkat av en tvåskiktad glasmassa där det undre skiktet är mörkgrönt och det övre ljusblått. I det övre har två människofigurer ristats (fig. 3).

Ungefär en tredjedel av de 90 kända fynden (år 1967) sitter infattade på biblar, kors eller skrin. Fynden har framförallt påträffats i dagens Holland, Tyskland och Danmark (Mårtensson 1967, s 142ff). De arkeologiska fynden av alsengemmen har påträffats i lager från 1100-1200-talen, vilket stämmer med fyndet i Bunkeflo by, där föremålet framkom i ett större allmänt kulturlager daterat till ca 1100-1300. Alsengemen kan tolkas som ett statusföremål och/eller att någon på gården varit en man i kyrkans tjänst. Av betydelse för tolkningen är också

fyndet av ett åderlättningsjärn från samma period. Föremålet påträffades i ett golvlager i ett hus och kan genom sin närvaro på gården stödja den sistnämnda tolkningen, eftersom åderlätning brukar förknippas just med kyrkans män under tidigmedeltid. Genom en kyrklig förordning från år 1163 förbjöds emellertid präster att utföra åderlätning (Länsmuseet Varberg, hemsida 030901).

Det arkeologiska materialet från slutet av 1200-talet och början av 1300-talet fram till senmedeltid var mycket välbevarat. Gården verkar under denna period haft ett uppsving. Förutom de hushållsrelaterade föremålen framkom ett mycket omfattande och varierat fyndmaterial, bland annat ett stort antal mynt, föremål relaterade till hästutrustning och en sigillstamp. Gården i Bunkeflo blev under denna pe-

Figur 5. Del av knivskaft.

riod fyrlängad och i en av längorna anlades en större nedsänkt bakugn av tegel. I samma länga, i en vägglinje, framkom en figurin i elfenben föreställande Maria med Jesusbarnet (fig. 4). Huset har daterats till 1400-talets första hälft. I samma kontext påträffades ett helt valvslagningstegel. Denna del av huset utmärkte sig också genom fynd av flera mynt och brynen. Rummet har utifrån fyndsammansättningen tolkas som ett tämligen privat utrymme.

Elfenbensfigurinen är troligen tillverkad i Frankrike under första halvan av 1300-talet, då elfenben var det dominerande materialet vid tillverkning av denna typ av figuriner och figurgrupper. Särskilt Mariabilder tillverkades i stort antal (Liebgott 1985, s 53). Om figurinen från Bunkeflo är inhemsk borde den vara gjord efter en fransk förlaga. Det finns flera möjliga tolkningar av figurinen. På Nationalmuseet i Köpenhamn finns liknande föremål som ingår i resealtare eller som kan ha suttit på pärmen av en

bok. Ringarna i hörnen tyder på att föremålet varit upphängt eller sammansatt med andra figuriner. På Nationalmuseet sitter emellertid fästena på ena långsidan hos figurinerna som ingår i så kallade diptyker, dvs. tvådelade altar- eller vaxtavlor (Liebgott 1985, s 55 ff). Risporra på föremålets baksida har vid tidigare fynd i Lund förklarats med att föremålet använts som vaxtavla (Mårtensson 1961, s 108ff). Fyndet av valvslagningsteglet indikerar att figurinen kanske kom till gården i samband med valvslagningen i kyrkan i början av 1400-talet. Figurinens placering i vägglinjen kan möjligen tolkas som att den placerats där som husoffer.

De arkeologiska lämningarna från slutet av 1400-talet och framåt var sämre bevarade och fyndmaterialet var mindre till mängden och mer anonymt till sin karaktär. Det bestod främst av hushålls- och byggnadsrelaterade föremål. En viss omstrukturering av gården kan beläggas, även om organisationen kring en gårdsplan fanns kvar.

Figur 6. Rosenkrans.

Bevaringsförhållandena gör att gårdens ekonomiska status är svår att värdera. Till perioden hör delar av ett knivskaft som framkom i ett gårds-lager från 1500-talet. Skaftet var utsmyckat med två plattor i brons, där ett kvinnligt helgon avbildas på den ena plattan och ett djur på den andra (fig. 5). På helgonets högra sida är ett torn avbildat, vilket är attributet för S:t Gertrud (Billberg 1982, s 32).

Liknande knivskaft har tidigare påträffats i Malmö stad, Hindby, Lilla Tvären utanför Ystad och i Lund. Kniven från Lund är daterad till 1400-talet (Billberg 1982, s 32ff; 1989, s 31). På senare år har liknande knivskaft även påträffats i Lockarp, Hyllie och Östra Skrävlinge (Olle Heimer; Ann-Britt Falk ; Daniel Serlander, Malmö Kulturmiljö, muntliga uppgifter 050301), vilket gör att kniven i Bunkeflo troligen inte varit ett så ovan-

ligt föremål som tidigare antagits. Kanske kan motivet sättas i samband med att helgonkulten blev mer spridd under senmedeltid (Liepe 1995, s 176f). Hur vanligt det var med helgonutsmyckningar på föremål är emellertid dåligt belyst.

Ytterligare fynd från perioden utgörs av 47 benpärlor. Dessa har troligen tillhört ett radband. Pärlorna påträffades i raseringslager efter ett hus daterat till 1500-1600-tal. Fyra pärlor var avvikande, tre genom sin storlek och en genom sin ornering (fig. 6). Utifrån pärlornas utformning och antal har de tolkats som en katolsk rosenkrans, vilken vanligen består av fem dekader med mindre kulor åtskilda av fem större kulor och ibland även ett krucifix i utskjutande ramp (Kyrkans nättidning, hemsida 030901).

Möjligheten finns att ägaren till rosenkransen varit knuten till kyrkan. Men kanske hade också menigheten radband, vilket gör att ett sådant antagande är osäkert. Lagrets datering ger ytterligare en möjlig tolkning: eventuellt förlorade rosenkransen sin innebörd i samband med reformationen, vilket gjorde att den avsiktligt kasserades. En mer noggrann kronologisk analys måste dock göras innan en sådan tolkning kan fastställas.

Till perioden 1400-1600 kan även två klockgjutningsanläggningar föras. Inom ett mindre område, som enligt kartan från 1701 tillhört gård 1, påträffades spåren efter klockgjutningsverksamhet, och vid toftgränsen mellan gård 1 och gård 2 (enligt samma

karta) framkom ytterligare en klockgjutningsanläggning (fig. 1) (Lövgren & Ingwald 2002, s 33f; Lövgren m fl, under utgivning). Båda gjutgroparna var nyckelhålsformade i plan och hade i ena änden trappor uthuggna i underlaget (fig. 7). Även rester efter smältugnar påträffades. I botten på den förstnämnda klockgjutningsanläggningen påträffades också ett fundament på vilken en klockform placerats.

Utifrån analyser av bronslegeringarna som påträffades i formdelarna till klockorna, framgick det att det var två olika klockor som gjutits, och att det därmed inte rörde sig om en omgjutning. Legeringen från den ena klockan var påfallande lik den som den nuvarande storklockan i Bunkeflo kyrka är tillverkad av (Joutijärvi 2000; 2001; 2003). Enligt skriftliga källor göts storklockan i början av 1600-talet (Persson, 1998 s 40), men då fundamentet i klockgjutningsgropen hade en mindre diameter än den klocka som hänger i kyrkan idag är möjligen storklockan i kyrkan en omgjutning av den tidigare klockan. Den andra klockan kan utifrån fyndet av ett mynt dateras till slutet av 1300-talet eller senare. Båda klockorna har genom sina gjutplatser en tydlig anknytning till gård 1.

Sammanfattande tankar kring fynden, gården och kyrkan

Den tidigare i viss mån förenklade bilden som funnits av den materiella kulturen på landsbygden har förändrats, blivit mer komplex och på senare

år utgjort underlag för sociala tolkningar (Schmidt Sabo 2001; Lagerstedt 2004). Hur kan då de arkeologiska resultaten från Bunkeflo knytas ihop med tidigare rön? Kan fynden tolkas som tecken på att gården haft en speciell ställning i byn, eller kan fyndmaterialet till och med belägga en relation mellan gårdsläge 1 och kyrkan?

Knivskaftet kan i nuläget inte anses representera en koppling mellan gårdsläge 1 och Bunkeflo kyrka. Gällande radbandet förekommer en osäkerhet kring hur vanligt förekommande radbanden var i agrara miljöer, vilket gör det tveksamt hur rosenkransen bör tolkas i förhållande till kyrkan. Däremot finns detta samband i fråga om övriga fynd som tagits upp i artikeln. Under tidigmedeltid, då kristendomen etablerades och kyrkan uppfördes i byn, var sannolikt lokala stormän starkt pådrivande (Anglert 1995, s 149). Om alsengemen och åderlätningsjärnet ses som representativa för en man i kyrkans tjänst kan detta tyda på en direkt koppling mellan byns kyrka och gårdsläge 1.

Senare, under hög- och senmedeltid, finns nästa koppling mellan gårdsläge 1 och kyrkan. Tolkningen av figurinen av Maria och Jesus och dess funktion på gården problematiseras genom fyndet av valvslagningsteglet. Valvslagningsteglet har sannolikt sitt ursprung i en av ombyggnationerna av Bunkeflo kyrka, vilket kan leda till antagandet att madonnafigurinen från början tillhört kyrkan. Skulle däremot figurinen införskaffats av någon

Figur 7. Foto av klockgjutningsgropen invid gård I, från öst.

på gården saknas en direkt koppling till Bunkeflo kyrka, och fyndet kan istället anses vara representativt för gårdens sociala status. I detta sammanhang kan placeringen av de båda klockgjutningsanläggningarna ses. Närvaron av två gjutplatser som dessutom inte låg på, eller i direkt anslutning till, kyrkogården är mycket ovanlig (jfr. Vellev 1985, s 52f.). Enligt Lennart Carlies genomgång av gjutningsplatser på landsbygden förldades dessa som regel söder eller öster om kyrkogårdsmurarna, aldrig norr eller väster om dessa (Carlie 2002, s 277). I Bunkeflo låg båda anläggning-

arna norr om kyrkogården, men möjligtvis spelade deras rumsliga förhållande till kyrkan ingen roll då de placerats så långt från den. Gjutgroparnas placering kan indikera att klockorna donerats av personer med anknytning till gårdarna. Möjligen kan klockgjutningarna sättas i relation till att både det andliga och världsliga frälset under hela medeltid har uttryckt sin status på olika sätt i kyrkorna (jfr. Liepe 1995, s 180).

Fynden kan också indikera ett allmänt välstånd på gården. Sambandet mellan by, huvudgård och kyrka i

byarna på landsbygden är ett välkänt fenomen (Riddersporre 1989; Anglert 1995; Schmidt Sabo 2001). Om gårdsläge 1 ska sättas i samband med en eventuell tidigare huvudgård återstår dock att reda ut, och mer långtgående slutsatser om gårdens ställning i byn får vänta. Den tydligare platskontinuiteten mellan den tidigmedeltida storgården och det historiska gårdsläge 2 måste också tas med i en sådan diskussion.

Från hög- och senmedeltid finns dokumenterad närvaro av adelssläkten Gagge i Bunkeflo socken. Släkten har ansetts ligga bakom flera förändringar i kyrkan. Om släkten Gagge har varit tongivande vid ombyggnationerna av kyrkan och dessutom har haft någon slags relation till gårdarna är oklart och mer långtgående tolkningar får, som Liepe påpekar, formen av mer eller mindre troliga sannolikhetsresonemang (Liepe 1995, s 180). Flera frälsepersoner figurerar dessutom i de skriftliga källorna och under senmedeltid finns indikationer på att gårdarna snarare ingått som landbogårdar i större godskomplex (Riddersporre 2001). Det arkeologiska fyndmaterialet från framförallt hög- och senmedeltid visar att gård 1 snarare

haft en stark anknytning till det andliga frälset än till det världsliga.

Troligen har gårdens status varierat över tid och en analys av gårdens sociala status med bakgrund av en mer genomarbetad fasindelning av bebyggelsen kommer därför utföras i den förestående tematiska rapporten. Även mer grundläggande frågor återstår att besvara. Hur vanligt var det egentligen att äga den typ av föremål som tagits upp i artikeln? Kan de föremålen tolkas som högstatusföremål och/eller kan de kanske ses som ett belegg för den ökade religiositeten i de bredare lagren under senmedeltid, som tidigare antytts (jfr. Liepe 1995, s 176ff)? Oavsett hur det förhåller sig utmärker sig gårdsläge 1 i Bunkeflo gentemot övriga byundersökningar som ägt rum de sista tio åren genom sammansättningen av fyndmaterialet, vilket bör ha sin grund i faktiska skillnader mellan gårdarna som undersökts.

Johan Ingwald och Karin Lövgren arbetar som antikvarier på Malmö Kulturmiljö

Tack till Kristel Andersson och Gwilym Williams för översättning av abstract.

Litteratur

- Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16.
- Bager, E. 1986a. Kalkmålningarna i Bunkeflo gamla kyrka. Helgonlegender och kvinnoinflytande. *Malmö fornminnesförenings tidskrift*, årgång 16, nr 1-4.
- Bager, E. 1986b. Släkten Gagge och Bunkeflo medeltidskyrka. *Malmö fornminnesförenings tidskrift*, årgång 16, nr 1-4.
- Bager, E. 1988. *Bunkeflo medeltidskyrkan och den nya kyrkan*. Oxie härads hembygdsförening årsbok 1988.
- Billberg, I. 1982. Kniv med figurer. *Malmö* nr 2.
- Billberg, I. 1989. Inland - kustland. Bebyggelse och resursutnyttjande för två medeltida byar inom Ystadprojektet. I: *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Andersson, H. & Anglert, M. (red.). Lund Studies in Medieval Archaeology 5.
- Carelli, P. 2001. Den gode mannen herr Mads Pedersen. Ett anspråklöst försök till hans biografi. I: *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Andrén, A, Ersgård, L & Wienberg, J. (red.).
- Carlie, L. 2002. En klockgjutningsplats i Hishult - medeltida klockgjutning på den halländska landsbygden. *Fornvännen* 97.
- Erikson, M. 1995. Kulturgeografisk undersökning. I: *Öresundsförbindelsen. Rapport över arkeologiska förundersökningar 1995*. Billberg, I, Björhem, N, Thörn, R & Ödman, C (red).
- Johannesson, G. 1953. *Jordeböcker över Lunds ärkesätets gods vid medeltidens slut. Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok*. Skånsk senmedeltid och renässans. Skriftserie utgiven av Vetenskaps-Societeten i Lund 7.
- Lagerstedt, A. 2004. *Det norrländska rummet. Vardagsliv och socialt samspel i medeltidens bondesamhälle*. Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ängersjöprojektet 10. Stockholm Studies in Archaeology 30.
- Liebgott, N.-K. 1985. *Elfenben - fra Danmarks Middelalder*. Nationalmuseet.
- Liepe, L. 1995. *Den medeltida träskulpturen i Skåne. Produktion och förvärv*. Skånsk medeltid och renässans 14. Skriftserie utgiven av Vetenskaps-societeten i Lund.
- Lövgren, K & Ingwald, J. 2002. Bunkeflo (delområde 2). I: *Citytunnelprojektet. Rapport över arkeologiska förundersökningar. Rapport nr 38*. Lindhé, E, Sarnäs, P & Steineke, M (red).
- Lövgren, K, Heimer, O, Ifverson, P, Ingwald, J, Koch, H & Svensson, M. Under utgivning. *Citytunnelprojektet delområde 2 (Bunkeflo) och Bunkeflo bytomt. Rapport över arkeologisk slutundersökning*. Rapport nr 40. Malmö Kulturmiljö.
- Mårtensson, A. W. 1961. Styli och vaxtavlor. *Kulturen* 1961.
- Mårtensson, A. W. 1967. En alsengem i Lund. *Kulturen* 1967.
- Persson, B. 1998. *Bunkeflo vår hembygd*. Malmö.
- Riddersporre, M. 1989. Lantmäterihandlingar, runstenar och huvudgårdar. Några kommentarer och spekulationer i ett lokalt geografiskt perspektiv. I: *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Andersson, H & Anglert, M (red.). Lund Studies in Medieval Archaeology 5.
- Schmidt Sabo, K. 2001. *Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under 1000 år*. Med bidrag av T. Brorsson, M. Elfwendahl, C. B. Pettersson & K. Sundberg. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 38.

- Vellef, J. 1985. Et middelalderligt bronzestøberi i Odense - og noget om middelalderens klokker og gryder. *Fynske mindre* 1984.
- Wienberg, J. 2001. Churches and Centrality: Basilicas and Hall-Churches in Medieval Scandinavia and Livonia. I: *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100 - 1400 AD*. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18-21 1998. Auns, M. (red.).

Internet referenser

- Björndahl, M. 030901. <http://hem1.passagen.se/margaretabjorndahl/Radband/rosen.htm> (010426).
- Kyrkans nättidning. 030901. <http://www.kyrkanstidning.com/arkiv/2002/kt22/nyheter/radband.html> (020530).
- Länsmuseet Varberg. 030901. http://www.lansmuseet.varberg.se/page_look.asp?sidnr=189 (maj 2003).

Otryckta källor

- Storskifteskarta från 1781 över Bunkeflo by.
- Jouttijärvi A. 2000. *Undersøgelse af materiale fra "ovne", Bunkeflo By, Citytunneln omr.2 MHM 12748*. Heimdal-archaeometry, Virum Denmark. Arkivrapport.
- Jouttijärvi A. 2001. *Klokkestøbning, Bunkeflo*. Heimdal-archaeometry, Virum Denmark. Arkivrapport.
- Jouttijärvi A. 2003. *Klokkestøbning ved Bunkeflo, støbegrube 2*. Heimdal-archaeometry, Virum Denmark. Arkivrapport.
- Riddersporre, M. 2001. *Om Bunkeflo och Hyllie. Underlagsrapport över fördjupad kartanalys*. Malmö Kulturmiljö.

Muntliga uppgifter

- Brorsson, Torbjörn. Keramiska forskningslaboratoriet Lund, muntliga uppgifter 980301 och 030201.
- Heimer, Olle. Malmö Kulturmiljö, muntliga uppgifter 050301.
- Falk, Ann-Britt. Malmö Kulturmiljö, muntliga uppgifter 050301.
- Serlander, Daniel. Malmö Kulturmiljö, muntliga uppgifter 050301.

Building plan left unfinished?

Excavation project at St. Lawrence Church of Hämeenkoski

Tanja Ratilainen

Abstract

The ruins of St. Lawrence's Church in the Parish of Hämeenkoski, Finland, were excavated by the Department of Archaeology in the University of Turku from 1996 to 2002. According to the results obtained so far, a wooden church was erected at the site-probably at the end of the 13th century. The building of a stone church may have been initiated at the beginning of the 16th century by erecting a sacristy of stone. For some reason, the location of the church was moved and the erection of a rectangular nave was commenced. Probably a change of plan occurred during the works: therefore, the nave finally turned out as octagonal. It appears however that even this church building was left unfinished.

Introduction

The ruins of St. Lawrence's Church are located in the Parish of Hämeenkoski near the town of Lahti in Häme province (Sw.: 'Tavastland'), Finland (Fig. 1). The octagonal church ruin is surrounded by a grove and there is a spring with a creek on the northern side of the church. There are also other stone structures visible on site.

The research project of St. Lawrence's Church was commenced in 1996 by docent Markus Hiekkanen with the cooperation of the University of Turku, the National Board for

Antiquities, the Municipality and the Parish of Hämeenkoski. The purpose of the project was to study the history of the church and its environs and make the area attractive for tourists (Ratilainen & Tourunen 2003, p 19-28).. Over the years, the project has had many different financiers, such as the Finnish Cultural Foundation and the European Regional Development Fund (ERDF). The project leaders are professor Jussi-Pekka Taavitsainen and docent Markus Hiekkanen.

The purpose of this article is to present the results of the project with respect to the building archaeological material gathered from 1998 to 2002.

TANJA RATILAINEN

Fig. 1. The location of the Parish of Hämeenkoski in Finland (The plan drawn by R. Veijola-Reipas & A. Valo with the guidance of M. Hiekkanen and later modified by T. Ratilainen. The original plan is shown in Hiekkanen 1994, p. 14, and fig. 2).

The history of the site

In literary sources, Hämeenkoski (formerly Koski) was mentioned as a county/parish for the first time in 1410 (Leino 1895, p 70; Lindberg 1935, p 116). The sources report that a new church was under planning in 1597 because the old one was in poor

condition and situated at an unsuitable location (Leino 1895, p 73; Jurva 1942, p 22; Niitemaa 1955, p 633). There are two court records from 1651 and 1652 in which the spring by the old church is mentioned (Leino 1895, p 73). The first direct information about the church ruins comes from 1705 (Niitemaa 1955, p 454).

According to later sources, the area was used for grazing and cultivation, in part even until 1994 (Lind 1773; Leino 1895, p 72; Jurva 1942, p 20-21; Kumpulainen & Liesivuori 1996). In the beginning of the 20th century, stones were taken from the ruins and used for building of a new school (Jurva 1942, p 20).

The history of research

The first known researcher to visit the ruins of octagonal church was Alfred Hackman, who drew a sketch of this monument during the Fifth Art-Historical Expedition of the Finnish Archaeological Society in 1892 (Hiekkanen 1994, p 193). The first excavation on the site was conducted by Henrik Lilius in 1962.1 He

excavated a trench around the octagonal church to examine the foundation and discovered a rectangular structure underneath it (Fig. 2). The structure was interpreted as the first building phase of the church. No documents other than a written description have survived from the excavation, which was carried out in a week. Therefore, the structure that was found remained quite unclear.

The research project led by the staff of Department of Archaeology at University of Turku began in 1996. Fieldwork in the first year included sifting the soil around the church left by the workers in the 1960s (Kumpulainen & Liesivuori 1996). The purpose of the first excavation conducted in 1997 was to examine the size of the cemetery surrounding the church and the level

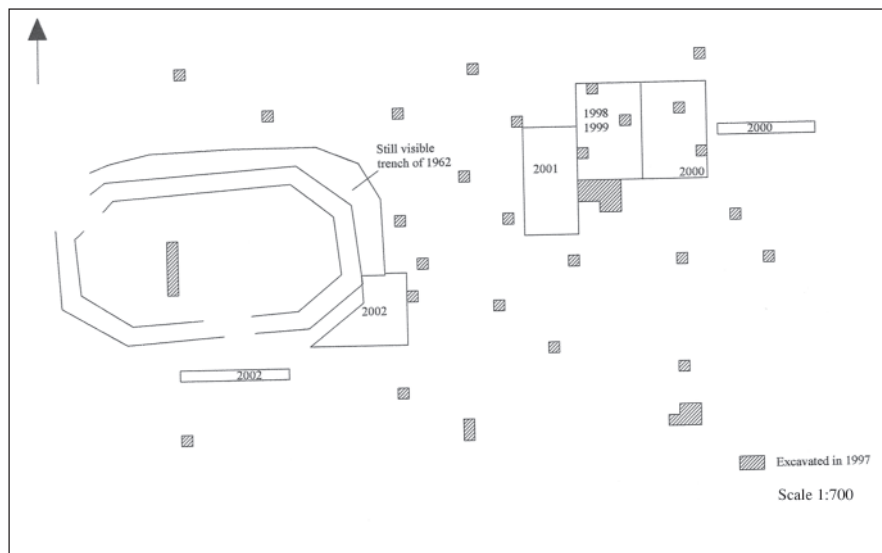

Fig. 2. The excavated areas (Plan by T. Ratilainen).

of the ground at the time of its use (Kumpulainen 1997). Between 1998 and 2001, the structures that were identified northeast of the octagonal church were excavated (Ratilainen 1998; Lompola 1999; Kehusmaa 2000; Paljärvi 2001). In the summer of 2002, the investigations reached the octagonal nave (Ratilainen 2002) (Fig. 2).

ters were found on the northeastern side of the octagonal church. There was a brick floor inside. The doorway was located in the middle of the southern wall. A line of stones inside the wall visible between the southwestern corner and the doorway was probably marking the staircase foundation (Ratilainen 1998, Lompola 1999, Kehusmaa 2000) (Figs. 3 and 4).

The structures found northeast of the octagonal church

The remains of a building of which the outer measures were 7.6x7.2 me-

There was a dry stone structure (1.4x1.4 m) next to the eastern wall of the building (Fig. 3). Kehusmaa (2000) suggested that the structure in question could be a wall dividing the

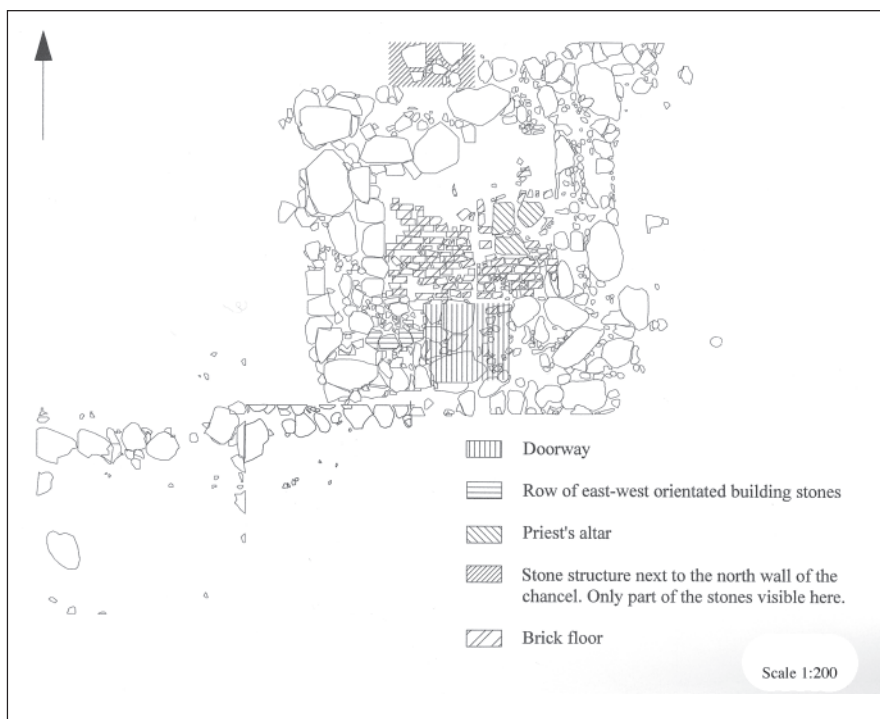

Fig. 3. The stonework chancel and the north wall of the wooden church (from a collection of plans by T. Ratilainen 1997, V. Lompola 1998, N. Heinonen 2000, N. Heinonen 2001 and later redrawn by L. Paljärvi and T. Ratilainen).

Fig. 4. The southwest corner and the doorway of the chancel. (Photos taken and modified by T. Ratilainen).

building. However, it seems more convincing to regard it as the foundation of a priest's altar - thus, the building would be a sacristy. The location of the doorway supports the idea. In addition, the outer and inner measures of the building fit well the size of a medieval sacristy (Hiekkanen 1994, Appendix III), though the width of the wall was larger than usually in the sacristies (Hiekkanen 1994, Appendix I); the total thickness of the southern wall was even 2.45 m, whereas other walls were about 1.8 m thick. Furthermore, the Finnish literary sources mention in total four sacristy altars, and there is also archaeological evidence found of seven similar structures, e.g., in the sacristies

of Vehmaa, Hattula and Nousiainen (Hiekkanen 2003b, p 93, 193, 233).

A fire probably destroyed the sacristy. Some traces of secondary use were found, but for now the question whether the sacristy was later reused or not, must be left open (Ratilainen 1998; Lompolo 1999; Kehusmaa 2000).

On the southwestern side of the sacristy Paljärvi (2001) found an east-to-west orientated, simple row of stones measuring 30-70 cm in height, which most likely was the northern foundation of a wooden nave (Fig. 3). Traces of fire were also found here (Paljärvi 2001).

Dating of the sacristy

An AMS (accelerator mass spectrometry) dating of the grave that was found about one meter underneath the brick floor indicated that interment was probably made in the end of the 13th century, but also the later dating (1360's-1390's) was possible (Kankainen 2000). This relatively early dating of the grave would indicate that the original place of burial was under the earlier wooden sacristy or on the surrounding churchyard. Otherwise, if we were to assume that the burial was made under the stone sacristy, it would have meant that the phenomenon of constructing stone churches started in Hämeenkoski one or two hundred years earlier than in other parishes in province of Häme (Hiekkanen 1994). Three coins minted at the end of 15th century or in the beginning of the 16th century were connected to the sacristy. If the sacristy did not have any secondary use, the coins could give an inkling of the time of the sacristy's collapse. The brick size would suggest the 16th century (Uotila 1988, p 55).

Based on the radiocarbon dating, it can be suggested that the cemetery with the wooden church was probably used as early as the end of the 13th century or at least from the 1360s or 1390s. As for the dating of the sacristy, the coins and the brick measurements point to the late Middle Ages. However, these estimates cannot be

taken as reliable: therefore, the dating of the sacristy remains uncertain (Hiekkanen 1994, p 214-215).

Combination of wood and stone

It is very interesting to find the combination of a wooden church with a sacristy of stone, as this brings to mind Iikka Kronqvist's theory regarding the development of Finnish medieval churches. According to his theory, the first churches were built of wood. The construction of the stone church started by replacing the wooden sacristy with a stone one. Eventually, the wooden nave was replaced by the nave of stone. Later the builders added the porch and finally, they finished with the vaulting and the church paintings. For economic reasons, each of these phases would have lasted decades, even hundreds of years (Kronqvist 1948).

In his dissertation, Hiekkanen (1994, p 31-34) analysed the relationship of the components of the temple building, i.e., the nave, the sacristy and the porch. In doing so, he questioned the model proposed by Kronqvist as being far too simple. In provinces of Häme and Satakunta (Sw.: 'Satakunda'), for example, it was common to erect stone sacristy first, however in province of Uusimaa (Sw.: 'Nyland') and in Finland proper (Sw.: 'Egentliga Finland'), there were several cases where the stone sacristy was constructed at the same time as the

stone nave. In the Åland Islands the stone sacristies appears to be erected after the nave was completed.

Recently, Hiekkanen (1994; 2003a, p 73-83) showed that the medieval stone churches in Finland are most probably the result of a uniform design and plan and he concluded that they were built during a relatively short period of time. The wooden churches were naturally built first and they continued to be raised throughout the Middle Ages side by side with stone temples. In Häme, stone churches were built roughly between the 1480s and the 1550s. As I mentioned before, the first stone component to rise in Häme's churches was usually the sacristy, which was built on the northern side of the wooden nave (Hiekkanen 1994, p 31, 250; 2003a, p 75-83; 2003b, p 26, 69, 251).

At Hämeenkoski, conceivably, the construction work started from the sacristy as it was typical for the region, and before the masons moved on the stone nave an accident - a fire - took place, destroying the wooden nave and the stone sacristy so completely that the work was abandoned. Alternatively, perhaps after finishing the sacristy the master mason realised that the ground was too wet for a stone building and decided to move the works further westwards. According to one tradition, the church was reachable by water from the Teurojoki River (Kumpulainen & Liesivuori 1996). In addition, the locals in the 1940s regarded the soil as too wet for a church (Jurva 1942, p

21). This could be the reason why the church was moved further away.

From wood to stone -why?

Jes Wienberg (1999, p 91-114) has studied the question why the wooden churches were rebuilt in stone in Scandinavia. Traditionally, this was seen as a natural development, as a process of progress, which did not need further research. Also the canonical rules were used to explain this phenomenon: the Church demanded its temples to be made of stone. In addition, the choice of building material had economic implications: if the founders could not afford a stone church, they had to settle for a wooden one. So the wealthy noblemen would have the churches built in stone and the poor peasants in wood. Furthermore, the stone churches were interpreted as the symbols of political power, as the manifestations of the king, noblemen and Church. Wienberg does not fully except any of these explanations, but after having studied the churches of the county of Kalmar in Sweden, he unwillingly reached the conclusion that the reason behind the choice of the building material would, after all, be "a mixture of religion and power" and "the use of stone for church-building was in itself a manifestation" (Wienberg 1999, p 111).

According to the latest research in Finland, the official goal of the Diocese of Turku was to build a stone church in every parish. However, this ambition was not realized: in 16 parishes,

only the stone sacristy was built and in as many parishes the vaulting was not completed. In 11 cases, the porch was never built and in two churches the gables were not finished. In addition, in several parishes—mainly in the peripheral areas—the stone churches were never built and the wooden ones remained in use. The reason why the stone churches did not replace the wooden ones was entirely due to economic factors resulted from the Reformation (Hiekkänen 1994, p 248-256; 2002, p 493; 2003a p 73-83; 2003b, p 28-29, 66-69).

In Finland, the initiative to build a stone church probably came from the priest or the nobles of the parish, but the costs of the construction work were mainly laid on the peasants. It is known that nobles may have, for example, donated paintings or paid for the costs of building a sacristy (Edgren 1997, p 42; Hiekkänen 2003b, p. 29-30), but there is no evidence of the noblemen paying for the whole or most of the building project (Hiekkänen 1994, p 248-256; 2002, p 493; 2003a p 73-83; 2003b, p 28-29).

The octagonal church

As we know, in 1962 Lilius found evidence of the rectangular foundation under the eastern end of the octagonal nave. Lilius assumed that the octagonal nave should be dated to the 17th century and that it was preceded by a typical rectangular medieval church. Recently, Hiekkänen adopted a

cautious view towards Lilius's findings and stated that as in the case of Renko, the octagonal church in Hämeenkoski may have been built during the late medieval period, although he also admitted that this dating is uncertain and should be reevaluated by further excavations (Hiekkänen 1987, p 39-50; 1990, p 247-254; 1993, p 64-67; 1994, p 193). According to Hiekkänen (1994, p 193), Lilius's interpretation concerning the church of Koski was influenced by the conception prevailing in the 1960s, according to which the octagonal churches in the countryside were not built until the 17th century.

Lilius's observations of the rectangular structure proved partly true. Outside the southeastern facet of the church, a rectangular structure of stone - most likely the foundation of the nave - was found. However, no signs of the foundation of the porch were found on the south side of the octagonal nave (Ratilainen & Tourunen 2003, p 22) (Fig. 5).

Ostensibly, Lilius's idea was that the rectangular nave had been torn down from its corners almost to the ground and thereby transformed into an octagonal shape. This means that the two foundations should stand, apart from the facets, on top of each other. Nevertheless, the eastern wall of the rectangular foundation runs one meter outside of the eastern wall of the octagonal nave. In addition, the southern edge of the rectangular structure runs 0.3 meters outside of the octagonal one, and if it follows the

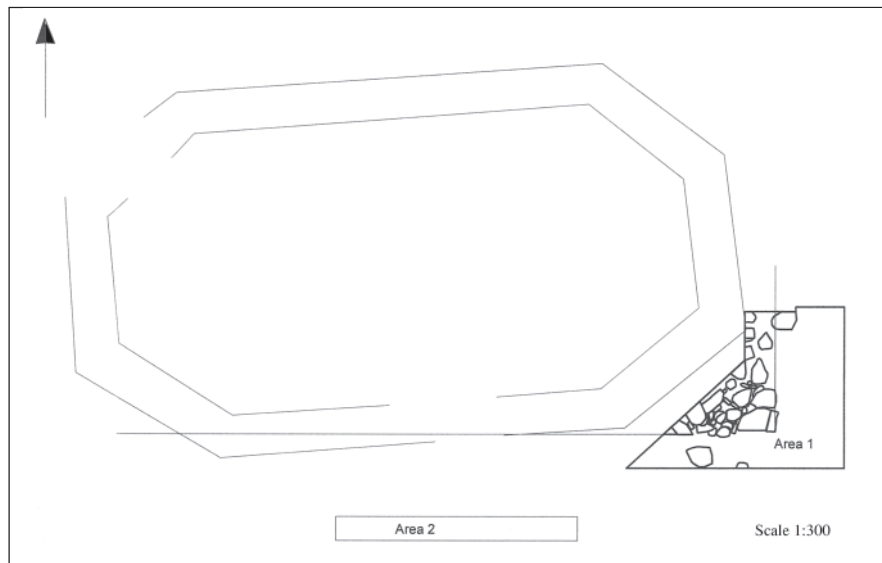

Fig. 5. The rectangular-shaped foundations and their directional aspect (by T. Ratilainen).

same direction it appears to dive under the foundation of the octagonal nave. Furthermore, if the rectangular church was finished and the porch and the sacristy were built and used, the remains of the stone porch would supposedly have been found on the southern side of the nave (Ratilainen & Tourunen 2003, 23-24).

These observations lead to other than Lilius's explanation for the existence of the rectangular foundation. Possibly the building plan was altered after the foundation was built and instead a special octagonal nave was decided to be erected (Ratilainen & Tourunen 2003, 24).

The lacking porch may be a proof that the octagonal church was never completed. Therefore, the church of Hämeenkoski would belong to

Hiekkänen's group of unfinished churches dated to the 16th century (Hiekkänen 2003a, p 79; 2003b, p 73-83; Ratilainen & Tourunen 2003, p 24).

About octagonal church plans

Only in a few cases in Finland the corners of the parts of the church are angled more than 90 degrees: in other words, the plan is other than rectangular. In the Åbo Cathedral, a five-sided chancel, seven-sided chancel and octagonal chapel were built in consecutive phases. In addition, in the church of Nousiainen (Sw.: Nousis), there was a five-sided chancel. In the countryside, the only polygonal structure-an octagonal nave-proved to be that found in Renko (Hiekkänen 1987, p 39-47; 1990, p 247-248).

Currently it appears that we have another example of octagonal nave in Hämeenkoski. It is peculiar that no other late medieval octagonal nave plans are known from the areas around the Baltic Sea. The nearest counterpart discovered is located in Schlutup, North Germany (Hiekkänen 1987, 47-48; 1990, p 253-254).

Writing about the Renko church, Hiekkänen wondered why such a small parish in the middle of Häme province would have a temple with so extraordinarily shaped nave. He came to the conclusion (Hiekkänen 1987, 47; 1990, p 251-252) that the choice of architecture plan could have been influenced by personal relations between Magnus Sjernkors (builder dean of octagonal All Saints chapel in Turku Cathedral) and Knut Posse (chief of the Hämeenlinna castle); the latter was probably interested in raising churches in Häme (Drake 1978, 45-55). Similar circumstances could have accompanied building of the church in Hämeenkoski.

Dating of the octagonal nave

When was the octagonal nave built? The references in the literary sources from the mid-17th century concerning the old church by the well indicate that this church was abandoned and the new one, located a couple of hundred meters to the south, was already in use (Leino 1895, p 73-74). It is also known that the people of Hämeenkoski were planning to build

a new church already in the end of the 16th century. It is absolutely certain that the stone church was in ruins in 1705 (literary sources above).

The written sources mention that Hämeenkoski was separated from the county of Lammi in 1541 (Wallin 1894, p 236; Jurva 1942, p 10). This event could have been related to the building of a stone church in the parish. Additionally, it is known that a master mason called Jeppe worked under the service of the nearby Kurjala manor in 1498. The mason was residing in Lammi, at least in 1504 and 1507. Another mason, Clemet, was living in the nearby counties in 1509 (Niitemaa 1955, p 451). They may have had some connection to the church in question.

All these fragments of information suit Hiekkänen's dating of the octagonal church. In his doctoral thesis (1994, p 193, 252), he estimated that the church was possibly built between 1500 and 1550. Recently, he presented a more precise dating: 1510 to 1540 (Hiekkänen 2000, p 74; 2003b, p 60-61).

The cemetery

Definite physical evidence of a medieval cemetery wall of stone is not found yet in Finland, however literary sources mention existence of such walls around churchyards in at least 26 cases. In Åland, Nyland and Finland proper, these walls were probably plastered, whitewashed and roofed. In other

parts of the country, roofed timber walls most likely prevailed (Hiekkanen 2002, p 82; 2003b, p 159-160).

Although even medieval foundations of timber buildings were based directly on the earth (Seppänen 1999, p 26; Kykyri 2003, p 108-109), it is not impossible that a timber wall of the cemetery would have been built on a foundation of stones and thus the remains of this building material would have survived until the present. The better sturdiness and, above all, permanence of the wall was most likely a key criterion.

In order to search for stone structures, which might be related to the walls of the cemetery, all structures and single stones around the church, were mapped with a laser theodolite. The northern and eastern line of scattered stones in the plan (Fig. 6) may indicate the foundation of a probably (wooden) wall around the wooden church. The long mound of earth on the southern side of the area could also be a part of the same structure, but only the top of it was mapped, due to the lack of time.

When the nave in stone was built on the western side of the area, the cemetery was presumably expanded so that the new church could fit inside. Some stones visible north of the church could be the remains of the enlarged cemetery wall. Nevertheless, it should be remembered that the history of the area after the ecclesiastical

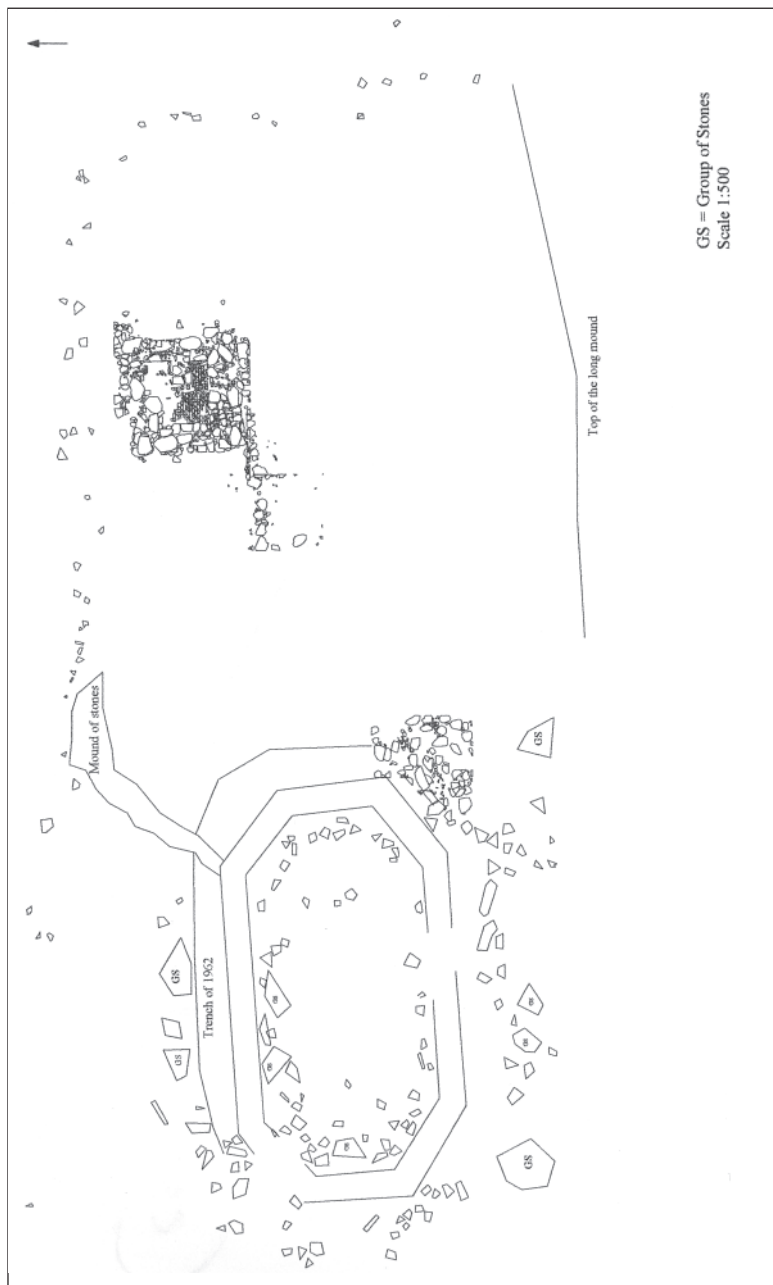
use is not precisely charted, and some stone structures may have a connection with grazing or cultivation-such as, perhaps, the mound of stones joining the octagonal nave (Fig. 6).

Conclusions

On the basis of the excavation results so far, it can be stated with high probability that already at the end of the 13th century or at least around 1360's to 1390's, there was a cemetery and most likely a wooden church dedicated to St. Lawrence in Hämeenkoski. Possibly, a timber wall with a stone foundation was built around this church and its cemetery. At some point, probably after the turn of the 16th century, the project of building a stone church was initiated with the construction of a sacristy on the northern side of the wooden nave. Both the sacristy and the nave were probably destroyed by a fire. After this accident a new church was built westwards from the old one. The reason for relocation of the temple might have been also due to the unsuitable wet ground in the place of the older church. While laying the stones of the rectangular foundation, the building plan was probably changed and an octagonal nave built instead. The cemetery was expanded to cover the area around the new church. It is possible that even the octagonal church was never entirely completed.

TANJA RATILAINEN

The mounds of earth and stone as well as other stones scattered around the site of the church. A structure joining the scattered east-to-west orientated stones protrudes from the north wall of the chancel (measurements taken by M. Lempiäinen and A. Tourunen in 2002 and by H. Jokinen and T. Ratilainen in 2003; the overall plan being drawn by T. Ratilainen).

Concluding remarks

At the moment, this project is on hold, but there are still many questions to be answered in the future. In order to gain more evidence to show that the octagonal church was never finished, it would be important to find out if the sacristy was built on the northern side of the nave. The reason why the builders seem to have changed the orientation of the octagonal church,

as compared to the rectangular foundation, also requires further research. An excavation inside the octagonal nave may provide new information about the original position of the choir fence and the side altars, as this is not determined yet.

MA Tanja Ratilainen is working as a researcher in the Library excavation project of the Turku Provincial Museum

Endnote

1. Lilius performed some preliminary investigations at the site already in 1961 (Lilius 1961).

Literature

- Drake, K., 1978. *Knut Posse rakentajana Hämeessä*. Arx Tavastica 4.
- Edgren, H. 1997. Kalkkimaalaukset ja maalausluettelo. *Hattulan ja Tyrvännön kirkot*. Hämeenlinnan rovastikunta I. Tampereen hiippakunta I. Suomen kirkot 20. Finlands kyrkor 20.
- Hackman, A. 1892. Muinaistieteellisen toimikunnan V taidehistoriallinen tutkimusretki. The Archives of the Historical collections of the National Board of Antiquities.
- Hiekkänen, M. 1987. In Formam octangularem exstructum -Rengon kirkon pohjakaava. *Muistomerkki. Kirjoituksia Antero Sinisalolle*.
- Hiekkänen, M. 1990. Den oktagonala kyrkan i Rengo och andra polygonala byggnader i det senmedeltida Finland. *Hikuin* 17.
- Hiekkänen, M. 1993. *Kirkon historia. Rengon historia*.
- Hiekkänen, M. 1994. The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja. Finska fornminnesföreningens tidskrift* 101.
- Hiekkänen, M. 2000. Hämeen ja Satakunnan keskiaikaiset kivikirkot. *Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa*. Edited by Linder, M.-L., Saloniemi, M.-R., Krötzl, C.
- Hiekkänen, M. 2002. The Christianisation of Finland - A Case of Want of Power in Peripheral Area. *Centre Region Periphery. Medieval Europe Basel 2002. Volume I: Keynote-Lectures to the Conference Sections I-*

TANJA RATILAINEN

3. 3rd International Conference of Medieval and Later Archaeology.

- Hiekkänen, M. 2003a. The Reformation and Unfinished Churches in Finland. *The Archaeology of Reformation c. 1480-1580*. Edited by Gaimster, D. and Gilchrist, R.
- Hiekkänen, M. 2003b. *Suomen kivikirkot keskiajalla*.
- Jurva, A. 1942. *Kosken pitäjän vaiheita*. Reprinted in 1999.
- Kankainen, T. 2000. Dating report nro 2000-31. *The Archives of the Radiocarbon Laboratory of the Geological Survey of Finland*.
- Kehusmaa, A. 2000. Excavation report. *The Archives of the Department of Monuments and Sites of the National Board of Antiquities*.
- Kronqvist, I. 1948. Die Mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja. Finska fornminnesföreningens tidskrift XLVIII:1*.
- Lind, A. 1773. Charta öfver Kåskis Capell Kiörko lord. *The Archives of the Tavastland (Häme) Bureau of the National Land Survey of Finland in Hämeenlinna*.
- Kumpulainen, M. & Liesivuori, P. 1996. Excavation report. *The Archives of the Department of Monuments and Sites of the National Board of Antiquities*.
- Kumpulainen, M. 1997. Excavation report. *The Archives of the Department of Monuments and Sites of the National Board of Antiquities*.
- Kykyri, M. 2003. Puurakentaminen Turun kaupungissa. *Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan*. Archaeologia Medii Aevi Finlandiae IX.
- Leino, A. 1895. *Vanhimpia kirkollisia muistoja Lammin-Koskella*. Suomen Museo II.
- Lilius, H. 1961. Report on Henrik Lilius' trip to the ruins of Hämeenkoski church 26-27.6.1961. *The Archives of the Department of Monuments and Sites of the National Board of Antiquities*.
- Lilius, H. 1962. Excavation report. *The Archives of the Department of Monuments and Sites of the National Board of Antiquities*.
- Lindberg, C. 1935. *Suomen kirkot. Maamme kirkkorakennuksia käsittelevä tietoteos*.
- Lompolo, V. 1999. Excavation report. *Archives of the Department of Monuments and Sites of the National Board of Antiquities*.
- Niitemaa, V. 1955. *Hämeen historia I. Esihistoria ja keskiaika*.
- Paljärvi, L. 2001. Excavation report. *The Archives of the Department of Archaeology of the Turku University*.
- Ratilainen, T. 1998. Excavation report. *The Archives of the Department of Monuments and Sites of the National Board of Antiquities*.
- Ratilainen, T. 2002. Excavation report. *The Archives of the Department of Archaeology of the Turku University*.
- Ratilainen, T. & Tourunen, A. 2003. Luita ja muureja. Tutkimukset Hämeenkosken Pyhän Laurin kirkolla kesällä 2002. SKAS I.
- Seppänen, L. 1999. Keskiaikaiset puurakennukset ja rakenteet. SKAS 4.
- Uotila, K. 1988. Välvda källare -en del av Åbo stortorgs medeltid. *Aboa* 50/1986.
- Wallin, V. 1894. Kertomus Hollolan kihlakunnan muinaisjäänöksistä. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja. Finska fornminnesföreningens tidskrift XIV*.
- Wienberg, J. 1999. From Wood to Stone: Church Building in the County of Kalmar. *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100-1400 AD. Transactions of the local level symposium of the Culture Clash or Compromise (CEC) project held in Kalmar May 7-10-1998*.

Historisk arkæologi i samtiden

Jes Wienberg

Abstract

Historical archaeology in the present. Personal reflections on the subject, now that medieval archaeology at Lund University from January 2005 has been transformed into an historical archaeology.

Akademisk genre

Den historiske arkæologi står over for nye udfordringer her i begyndelsen af det 21. århundrede! Nu, hvor middelalderarkæologien er blevet omdefinert til en historisk arkæologi, åbner sig nye globale perspektiver. Det er nødvendigt at formulere.... Nej stop! Dette er en parodi. Sådan skal teksten hverken indledes eller fuldføres. Her skal ikke peges med hele hånden i nogen retning i en taktfast marsch mod visionernes land.

Parodien henviser til en af videnskabens mange genrer, som formulerer, hvordan "man" - og det er jo ofte en mand - mener, at fremtiden for faget bør være udformet de kommende år. Her peges på problemer i den seneste udvikling, at faget er havnet i en krise, at tiden stiller nye krav, og derefter præsenteres et nyt program for fremtiden, som alle andre bør følge, så

krisen kan overvindes. Eksemplerne er utallige, og flere kommer utvivlsomt til.

Manden "man" kan enten være en bekymret eller vred ung mand, som vil frem for at påvirke med sine idéer, eller den ældre, som nu skal installeres som professor med en reel mulighed for at forme fagets retning. Programmet påmindrer ikke tilfældigt om et politisk program - en vision der sjældent får nogen betydning i hverdagen. Nogen magt over diskursen opnås ikke, gudskelov. For faget forandres i uforudsete retninger. Og programmet med dets projektioner af samtidens trends ud i fremtiden står tilbage som snart forældede vidnesbyrd om sin egen ophavsman(d) og tilkomstid.

Fra januar 2005 er middelalderarkæologien i Lund omsider blevet omdefinert til historisk arkæologi. Ingen skal installeres, ja det skulle så

JES WIENBERG

være faget historisk arkæologi. Og der er ikke anledning til nogen festtale, for faget er samtidigt mindsket med besparelserne ved Lunds Universitet.

Forvandlingen til historisk arkæologi kan imidlertid være en anledning til en refleksion over den historiske arkæologi. For efter mange års diskussion med argumenter for og imod og skiftende definitioner er historisk arkæologi omsider et faktum. Men hvilket faktum?

I refleksionen ligger en lille historie om et fags forvandling, hvilket selvfølgelig kan opfattes som et forsøg på at fastlægge et kapitel i arkæologiens historie, og det er sikkert sandt. Iøvrigt præsenteres alene et personligt perspektiv eller individuelt eksempel som et oplæg til diskussion.

Arkæologi og arkæologer

Arkæologien er ganske rigtigt blevet karakteriseret som en national videnskab i Danmark. Er man opvokset i et land og et miljø med det populære tidsskrift "Skalk" som læsning, rigsantikvaren P. V. Glob på TV, han som evnede at forene æventyr, kunst og videnskab i forførende tolkninger (Andersen m. fl. 1981; Nielsen 2000), og ovenikøbet Tolundmanden hjemme på det lokale museum, så bliver forhistorisk arkæologi og forhistoriske arkæologer ikke bare en realitet, men et lokkende livsvalg. En drøm at realisere trods skeptisk studievejleder (Vælg ikke en lang humanistisk uddannelse!), trods

travl professor (Nej, har ikke tid!), trods barsk modtagelse som ny student på Moesgård (I er for mange - vælg noget andet!) og trods mødet med arkæologerne i offermosen ved Skanderborg (Se os - du får ikke fast arbejde!).

Men middelalderarkæologi og middelalderarkæologer? På en udflugt med folk fra Silkeborg Museum til Ring Kloster i Østjylland kunne jeg i 1972 betragte studenter fra et helt nyt fag, der hed middelalderarkæologi. På gårdspladsen, inde i laden og i stalden var dybe huller med mange mørke lag, som var markerede med tændstikker. Mærkeligt! Og studenterne var vist afhoppere fra den forhistoriske arkæologi.

Min egen konvertering skete under et besøg i katedralen i Chartres i Frankrig i 1977. De danske dysser og gravhøje blegnede ved en sammenligning med katedralens arkitektur, skulpturer og glasvinduer. Middelalderarkæologi på Moesgård - her fandtes et fag, som kunne forene mine interesser for arkæologi og middelalderkirker.

At der også fandtes middelalderarkæologi i Lund blev snart åbenbart i studierne og arbejdet. Mange af kollegerne ved byudgravningen i Tønsberg var uddannede i Lund. Og i undervisningen på Moesgård berettede Olaf Olsen om imponerende fund i Lund. En stor byudgravning med velbevaret tømmer! Det var Kulturens udgravning for SE-banken ved Kyrkogatan. Men samtidigt kommenterede Olsen ganske hårdhændet

doktorafhandlinger fra Lund: Lars Redins "Lagmanshejdan" og Axel Christophersens "Håndverket i forandring" (Redin 1976; Christophersen 1980). Som student forstod man, at Lund havde et fantastisk kildemateriale, men at afhandlingerne var præget af teoretiske og metodiske ambitioner, som var tvivlsomme og kritisable.

Middelalderarkæologien i Lund kan iøvrigt sammenfattes i én idérig person, nemlig Rikard Holmberg. Afhandlingen "Den skånska öresundskustens medeltid" blev hårdt kritiseret og fik aldrig en boganmeldelse. Og Holmberg emigrerede snart til Peru uden en docenttitel. Men Holmbergs forskningsfelt satte agendaen for middelalderarkæologien i Lund i årtier: Her findes standslæren, trelleborgen i Borgeby, Kärnan, bytopografien, borgerskabets gårde, fiskelejerne, Skånemarkedet, kirkernes byggematerialer, hvælvslægningen, døbefontene, apsiderne, gravene, kapellerne, møntbillederne, den vendiske keramik, kulturkontakterne og meget andet (Holmberg 1977).

Nå, tydeligvis var middelalderarkæologien i Lund anderledes, hvilket blev bekræftet af det debatglade tidskrift "META". Kilder, teori, debat og dristige tolkninger! Det lød spændende. Og selv om jeg i første omgang istemte i kritikken (jfr. Wienberg 1982), så var fristelsen for stor. Afsted til Lund for at blive, hvad der på Moesgård blev kaldt "Epa-doktor".

Arkæologi, forhistorisk arkæologi, middelalderarkæologi, men endnu ingen historisk arkæologi i sigte.

Fra middelalderarkæologi til historisk arkæologi

Udviklingen fra middelalderarkæologi til historisk arkæologi har været en udstrakt proces ledsaget af omfattende mangeårig debat, ikke mindst i "META". Og det tog lang tid, inden historisk arkæologi blev etableret som begreb og bevidst praksis.

Uden at vide det bedrev jeg selv historisk arkæologi på Bornholm i 1983. Søgehuller blev gravet i 5 gårde eller gårdtomter for at om muligt lokalisere og datere gårdenes middelalderlige forgængere. Men flotte syldstensrækker og lergulve samt fragmenter af potter, fade, ovnkakler, kridtpiber, rude- og drikkeglas, alt fra 15-16-17-1800-årene, kunne ikke skjule skuffelsen: Middelalderen var fraværende (Wienberg 1984)! Og i stedet for at ændre strategi efter de faktiske fund, at se muligheden i en historisk arkæologi, byttede jeg snart afhandlingsemne fra Bornholms middelalderlige kulturlandskab (inspireret af Ystadprojektet) til Danmarks middelalderlige sognekirker, som var lidt lettere at lokalisere.

Debatten blev indledt af daværende länsantikvarie Hans Andersson, som i et temanummer af "META" argumenterede for en nyere tids arkæologi. Forbilleder fandtes i den etablerede historiske arkæologi i USA og den postmiddelalderlige arkæologi i England. Og Andersson anvendte begrebet historisk arkæologi om arkæologien for middelalderen og senere perioder (Andersson 1981). Det var nok her, at jeg selv for første gang mødte historisk arkæologi som begreb.

I de følgende år kom mange indlæg om middelalderarkæologien eller den historiske arkæologi. Debatten behandlede fagenes kerne eller ydre grænser og ofte forholdet til andre fag som forhistorisk arkæologi eller historie (META 1979: 1-2; 1980: 1, 2; 1981: 2 tema, 3-4; 1982: 1, 2; 1988: 1-2 tema; 1989: 1 tema, 2; 1990: 4; 1991: 1; 1992: 3, 4 tema; 1993: 1, 2, 3-4; 1995: 3 tema; 1997: 1, 2; 1998: 2, 3; 1999: 1, 3; 2000: 1, 2; 2002: 2).

Til debatten hører også et par forsøg på et kompromis ved at omdefinere middelalderarkæologien, men samtidigt bevare navnet. I stedet for den konventionelle middelalder skulle man anvende historikeren Jacques Le Goffs begreb "den lange middelalder", hvor perioden strækker sig fra antikken til 17-1800-årene (Le Goff 1986; Ersgård 1990; Wienberg 1990).

I debatten fandtes mindst to linjer om den historiske arkæologi: Enten historisk arkæologi i det metodiske møde mellem arkæologi og historie (f. eks. Andrén 1988) - eller historisk arkæologi som en arkæologi i en historisk tid (f. eks. Christophersen 1992). Linjerne kan synes nærliggende, men markerer dog en forskel i tyngdepunkter: Historisk arkæologi som både arkæologi og historie - eller historisk arkæologi som først og fremmest arkæologi.

Efterhånden konvergerede debatten (ihvertilfælde i Lund og omegn) hen mod Anders Andrén's standpunkt med bogen "Mellan ting och text", altså at historisk arkæologi betegner mødet mellem arkæologiens ting og

historikernes tekster, hvor nye metodiske muligheder (og problemer) opstår. Middelalderarkæologien sammenføres således med andre historiske arkæologier som bibelsk arkæologi, klassisk arkæologi og industriarkæologi (Andrén 1997). Og Andrén's standpunkt var, at middelalderarkæologien burde forvandles til historisk arkæologi (Andrén 2002).

Umiddelbart kan en læser få indtrykket af en lang intellektuel proces, hvor middelalderarkæologer resonnerer sig frem til fordelene ved en mere eller mindre grænseløs historisk arkæologi. Men det er næppe tilfældet. Som jeg også tidligere har fremført, må de sidste 25 års diskussion ses på baggrund af en samtidig forskydning i feltarkæologiens tyngdepunkt fra købstæderne til landet og skoven, der simpelthen har gjort begrebet middelalderen mindre relevant for arkæologien (Wienberg 1999).

Frigørelse fra middelalderen

Inden middelalderarkæologien blev omdefinert til en historisk arkæologi, kom i etaper en frigørelse fra middelalderens snærende bånd. For middelalderen er undervejs i debatten ofte blevet beskrevet som en hæmmende ramme for arkæologiens muligheder. Begrænsningerne skulle ligge i standslæren, perioden og geografien.

Med middelalderen følger standslærens opdeling af mennesker i 4 funktionelle kategorier: *Oratores* - de

som beder, *bellatores* - de som kriger, *laboratores* - de som arbejder, og *mercatores* - de som handler. Opdelingen har som en grundlæggende tankestruktur defineret udformningen af middelalderarkæologiens undervisning, litteraturlister og forskningsfelter - kirke og borg, land og by (jfr. Andrén 1997, s 41). Opdelingen har åbenlyst været en hæmsko for tværgående tanker.

Allerede ved mit første møde med middelalderarkæologien i Lund i 1980 forstod jeg, at man arbejdede med at forny litteraturlisten til forskeruddannelsen. Men ændringerne blev mere ideologiske end reelle, idet man med tidsånden tilføjede sociale kodeord - "Den medeltida samhällsorganisationen", "Det medeltida agrarsamhället" og "Den medeltida urbaniseringsprocessen" (Cinthio 1988, s 11). Mange tanker er siden blevet tænkt på at formulere alternativer gennem 1980'erne og 90'erne. Det endte dog med, at standslæren fortsat kom til at præge grunduddannelsen, mens doktoranden kunne vælge sine egne temaer for læsning. Man opgav altså at finde et dækkende og fælles alternativ til standslærens kategorier.

Med opbruddet fra middelalderarkæologien fulgte også kritik af det centrale begreb middelalderen. Tidens mennesker kendte ikke selv begrebet middelalderen, som er en skabelse fra renæssancen. Og middelalderens traditionelle afgrænsning blev opfattet som hæmmende for at studere fænomener, der overskred kristningen eller reformationen (Wienberg 1988; 1993, s 180ff).

Langt inden middelalderarkæologi formelt blev omdannet til historisk arkæologi, fremkom forskning, som sprængte middelalderens traditionelle kronologi. Flere afhandlinger har overskredet grænserne ved at studere middelalderen samt tidligere og/ eller senere perioder i overensstemmelse med samtidig arkæologisk og antikvarisk praksis (Augustsson 1985; Stenholm 1986; Svensson 1998; Elfwendahl 1999; Roslund 2001; Rosén 2004). Én afhandling hidtil har fokuseret på vikingetiden (Gustin 2004). Anders Andrén, der i en årrække havde et forskerlektorat i historisk arkæologi, og nu er professor i (almén) arkæologi i Stockholm, har fokuseret på genstande og monumenter fra jernalderen i lyset af antikken (f. eks. Andrén 1991; forskningsprojekt om Ismantorp). Ingen har dog hidtil afsluttet en afhandling, hvis tema helt ligger efter 1500, men enkelte er på vej (f. eks. Anna Petersén om Erkebispegården i Trondheim). Siden kan nævnes arkæologihistorien som en faglig fornyelse, men hvor eksemplerne fokuserer på historien om udforskningen af middelalderens spor (Larsson 2000; Emma Bentz om den agrare arkæologi). Og uanset viljen til fornyelse, så ligger alle udbrydninger trygt inden for rammen af den lange middelalder.

Middelalderen er tæt forbundet med det kristne Europa. Med en historisk arkæologi følger ambitionen om at også sprænge Europas grænser og arbejde globalt. Middelalderarkæologer har rapporteret fra studiebesøg i Europas udkant eller længere borte. Og

middelalderarkæologer har faktisk arbejdet udenfor Europa, f. eks. i Sri Lanka og Afrika. Bedst visualiseres de metodiske muligheder måske af et verdenskort over skriftens gradvise udbredelse i Anders Andréns "Mellanning och text" (Andren 1997, s 15). Men jeg kan ikke se, at det globale hidtil har fået noget gennemslag i undervisningen eller forskningen ved instituttet i Lund.

Arkæologiens frigørelsen fra middelalderen er imidlertid ikke uproblematisk:

Således er middelalderens standslære et udtryk for tidens selvopfattelse. Det er påfaldende, at standslæren forlades nu, hvor forskningen i andre sammenhænge netop forsøger på at vende tilbage til fortidens egne begreber og motiver, f. eks. i studiet af religionen og korstogene (f. eks. Lind m. fl. 2004).

Og på godt og ondt er middelalderen et stærkt varemærke. Begrebet er så indarbejdet og populært, at det næppe kan kasseres. Ved ikke længere at kaldes middelalderarkæologi risikerer faget at vende ryggen til de mange, som fascineres af netop middelalderen som periode, altså alle de som deltager i rollespil, festivaler og markeder med middelalderen som tema.

Lænket til historien

Den historiske arkæologi er også problematisk. Overgangen fra middelalderarkæologi til historisk arkæologi betyder en fortsat af-

hængighed af faget historie. Definitionen af historisk arkæologi tager ikke hensyn til betydningen af billeder. Og forandringen fra et periodestudium til et metodestudium er vanskelig at gennemføre i praksis.

I debatten om middelalderarkæologien har forholdet til historie været et tilbagevendende problem. Middelalderarkæologer har forsøgt at etablere et selvstændigt fag, hvor arkæologien ikke blot fungerede som illustration til historieskrivningen. Ved at definere en historisk arkæologi netop i mødet mellem tingene og teksterne, altså reelt i teksternes tilstedeværelse, lænkes arkæologien imidlertid til historien tydeligere end nogensinde. Forekomsten af ord, historier og historikere kan sætte agendaen for historisk arkæologi. Teksterne forbliver fundamentale og dominerende (jfr. Jensen 1998; Moreland 2001). Og ligesom begrebet "middelalder" får mindre relevans, når man flytter fokus væk fra købstæderne, på samme måde vil den historiske arkæologi gradvis overgå til en almen arkæologi i tekstløse kontekster.

En historisk arkæologi i mødet mellem ting og tekster fordrer en dobbelt kompetance. Den historiske arkæolog skal både beherske arkæologiens kundskabsfelt med dets spørgsmål, perspektiver, metoder og materialer - og historiens tilsvarende felt. Hvor mange historiske arkæologer har eller vil få en dobbelt kompetance som inkluderer sprogkyndighed i latin, oldnordisk inklusive runer, 1600-tals svensk, græsk eller arabisk?

Da jeg læste middelalderarkæologi på Moesgård, var latinkundskab obligatorisk. Og vi, som ikke havde tilstrækkelig latin fra skolen, måtte følge et kursus på universitetet. Historiske arkæologer må, for ikke at blive amatører helt afhængige af andre, skaffe sig kundskab om sprog og andre fagtraditioner. Det vil i praksis begrænse den historiske arkæologies globale ambitioner. Eller rettere, faget vil minde om etnografi eller antropologi, hvor globale perspektiver forenes med eksempler fra lokale feltstudier.

Definitionen af historisk arkæologi synes blind for billeder. Den historiske arkæologi skabes i mødet mellem ting og tekster, men billeder, alt fra ornamentik på fibler til udskiftningskort og fotografier, har haft og har endnu en afgørende betydning. Således har historikeren Axel Bolvig energisk anvendt kalkmalerierne som en kilde til middelalderens folkelige forestillinger (Bolvig 1994; 1999). Mødet mellem ting, tekster og billeder er da heller ikke fremmed som forskningsfelt for arkæologer (f. eks. Andrén 2000; Madsen 2000; Nordanskog 2003; Staecker 2004). Men at definere en historisk arkæologi alene her, hvor de 3 medier optræder sammen, skulle yderligere indskrænke synsfeltet.

Middelalderarkæologien var et periodestudium og kunne samarbejde eller kolliderer med andre fag, som også behandlede middelalderen, f. eks. historie, kunsthistorie og litteraturvidenskab. Forvandlingen til en historisk arkæologi med fokus på det metodiske møde betyder delvist an-

dre muligheder for samarbejde eller kollision. For at være konsekvent skulle den historiske arkæologi inkludere den antikke verden, men det er hverken realistisk eller ønskeligt, når instituttet i Lund samtidigt har et eget fag "Antikens kultur och samhällsliv". På samme måde er den globale metodiske ambition vanskelig at forene med en fortsat vilje til at formidle konkret kundskab om den materielle kultur, f. eks. bebyggelsen eller dagligdagen i et nærområde som Skåne eller Skandinavien i en given periode. I begge tilfælde behøves kompromisser, som bøjer den globale historiske arkæologi tilbage i retning af den regionale middelalderarkæologi.

Men hvordan blev så den historiske arkæologi i Lund?

Historisk arkæologi i Lund

Vi var flere, som undrede os over, om Hans Andersson skulle ændre faget til historisk arkæologi, da han tiltrådte som professor i 1987. Det blev ikke tilfældet. Den historiske arkæologi kom i stedet som en praksis indenfor de formelle rammer af middelalderarkæologien, samtidig med det geografiske perspektiv blev større. Faget historisk arkæologi måtte vente til januar 2005, men blev da blot en formel bekræftelse på en fremskreden proces. Forskeruddannelsen og forskningen var allerede ændret, men nu skulle også grunduddannelsen fornyes.

Grunduddannelsens struktur er den samme som tidligere med 4 semestre,

JES WIENBERG

hver opdelt i et antal mindre kurser. 1. semester: 1) Perspektiver i historisk arkæologi, 2) Landskab og bebyggelse, 3) Bygninger og billeder, 4) Mennesker og ting. 2. semester: 1) Europæisk udblik, 2) Historisk arkæologi i praksis - kulturarv og kulturmiljøpleje, 3) Fordybelse/ øvelse. 3-4. semester: 1) Bygningsarkæologi, 2) Forsknings-traditioner, 3) Globalt udblik, 4) Opgave. De 4 semestre historisk arkæologi må så kompletteres med yderligere 2 års studier i andre fag for at kunne resultere i en 4-årig magister-eksamen.

I forskeruddannelsen er der i princip ingen ændringer i forhold til tidligere: En licentiateksamen med læsekurser modsvarende 1/2 år og en afhandling modsvarende 1 1/2 år - og en doktor-eksamen med læsekurser modsvarende 1 år samt en afhandling modsvarende 3 år. Temaer for læsekurser vælges individuelt. Kun læsekurset i teori og metode er obligatorisk for alle.

Historisk arkæologi i Lund, som den er formuleret her, er en arkæologi i perioder med skrift, især i Norden fra vikingetiden til industrialiseringen, men med udblikke i og udenfor Europa. Den historiske arkæologi er i realiteten blevet både et periode-studium (den lange middelalder) og et metodestudium (ting og tekster - samt billeder), hvorfor diskussionen skulle kunne fortsætte i yderligere 25 år.

Med tanke på de mange års debat er forandringerne få og forsigtige. Grundstrukturen er uændret, så

fornyelsen må komme i selve indholdet. Nyt er dog, at studierne i 1. semester går frem til industrialiseringen (en grænse bagud er ikke markeret). Nyt er også det globale udblik. Men standslæren findes endnu som en undertone. Og det maritime perspektiv savnes - Lund har jo aldrig været en havneby. Kort sagt, meget kan endnu blive gjort.

Hvis Lunds Universitet snart skal tilpasses Bologna-processen, så vi får en uddannelse med 3 års grunduddannelse, 2 års magister- og 3 års forskeruddannelse, bliver det nødvendigt at tænke igen. Det kan da blive aktuelt delvist at vende tilbage til en tidligere model, så studenterne begynder med 1-2 semestre almén arkæologi inden en yderligere specialisering. For efter min mening må historisk arkæologi være en arkæologi, inden den kan være historisk eller noget andet også. Siden kan arkæologi som bekendt betyde lidt af hvert.

Lad mig nu afsluttende kommentere nogle spørgsmål om den historiske arkæologi i samtiden.

Historisk arkæologi i samtiden

Meget er hændt siden middelalderarkæologiens etablering som fag i Lund i 1960'erne. Middelalderarkæologi eller historisk arkæologi praktiseres i dag i undervisning og/ eller forskning ved de fleste arkæologiske institutter i Sverige. Et nationalt ansvar behøver Lund altså ikke hævde længere som en del af vor profil. Riksantikvarie-

ämbetets udgravningsenheder samt flere af de større museer udgør stærke miljøer med mange disputerede arkæologer og egne forskningsprojekter, så universiteternes forskerseminarer eller doktoranddage ikke længere er den selvskrevne mødesplads. Og et arkæologisk museum er ikke længere knyttet til instituttet i Lund.

På et mere alment plan er det gamle antikvariske landskab med universitetsinstitutter, museer og hjemegnssforeninger blevet forvandlet ved etableringen af talrige besøgscentre, rekonstruktioner og levendegørelse. Kulturarven er blevet en egen sektor med stor ideologisk og økonomisk betydning (jfr. Kristiansen 1996; Petersson 2003).

Samtidig foregår en intens debat om fortidens rolle i nutiden med nøgleord som kulturarv og historiebrug. I Sverige prioriterer den socialdemokratiske regering via Riksantikvarieämbetet en nyere tids kulturarv og betoner kulturarvens pluralitet i et multikulturelt samfund. Debatten tilspidises især omkring de kontroversielle udstillinger ved Historiska museet i Stockholm og i forsøgene på at etablere et kulturarvsinstitut. I Danmark anvender den borgerlige Venstre-Konservative regering kulturarven i en såkaldt "kulturkamp" for at definere det danske. Her fastlægges en kulturel kanon, som alle skal lære at kende.

Lad mig nu være tydelig med hensyn til, hvor jeg står: Jeg mener, at vi arkæologer skal placere os midt i da-

gens debat omkring kulturarv og brug. Fortiden i nutiden, kulturarv og historiebrug er legitime forskningsfelter helt i sin egen ret. Arkæologihistorie behøver således ikke motiveres som et metodestudium, på samme måde som middelalderarkæologien - eller den historiske arkæologi - ikke behøver motiveres som en metodeøvelse i forhold til en mere "rigtig" (forhistorisk) arkæologi. Jeg finder kombinationen af filosofi og arkæologi central, selv om en del tekster i denne tradition desværre kan være ulæselige. Jeg har ingen berøringsangst for rekonstruktioner skabt udenfor museerne. Og heller ingen berøringsangst for alternative tolkninger af fortiden. Jeg ser ingen anledning til at stoppe den historiske arkæologi netop ved industrialiseringen. Anderledes museumsudstillinger, f. eks. udstillingen af Kensingtonstenen på Historiska museet i Stockholm, var forfriskende og åbnede for nye besøgere. Og jeg støtter et kulturarvsinstitut som en ny tværgående aktør i et landskab præget af alt for mange revirer.

Historisk arkæologi i samtiden kan være at forholde sig til alternative tolkninger eller det der også kaldes pseudovidenskab. Eksemplerne i fokus kan være kontroversielle monumenter som Ales stenar i Skåne, de danske trelleborge eller Østerlars rundkirke på Bornholm. Det handler om at tage andre end videnskabens egne tanker om fortiden alvorligt. Samtidigt handler det om at aktivere en egen kundskab. Et demokratisk perspektiv på brugen af fortiden, måske. Men det betyder ikke, at alle

JES WIENBERG

historier om fortiden skulle være lige-gyldige (Seneste bidrag med yderligere henvisninger: Wienberg 2005).

Det skal ikke være nogen hemmelighed, at kollegernes interesse har været begrænset og præget af ironiske sidekommentarer. Samtidigt har mine studier de senere år af de alternative tolkninger omkring sakral geometri og trelleborge været berigende med helt nye kontakter og kundskab: Til en engageret almenhed både for og imod de alternative tolkninger - og ikke mindst til forskere udenfor den historiske arkæologi, ja ud over fakultets- og landegrænserne. Spændende - bare man ikke tror (som jeg troede), at man med argumenter skal kunne overbevise de, der fremsætter alternative tolkninger, om at de tager fejl.

Og lad mig så præsentere et eget eksistentielt favoriteksempel, nemlig Mårup Kirke. Yderst på en klint i Vendsyssel står endnu en lille romansk teglkirke. Med klintens erosion er ødekirken kommet stadig nærmere Vesterhavet. Desto nærmere kirken er kommet afgrunden, desto mere intensiv er debatten blevet om kirkens antagelig korte fremtid: Undersøgelse og dokumentation som en kilde - eller forsøg på bevaring på stedet som et symbol - natur eller kultur, kundskab eller oplevelse. Jeg finder kirkens forvandling fra tempel til velbesøgt kulturarv og debatten mellem myndighederne og lokalbefolkningen mere interessant og relevant i samtiden end de gennemtærskede spørgsmål omkring kirkens byggefaser, en eventuel forgænger i træ, det nedbrudte vesttårn,

gravene under gulvet, kalkmalerierne og en tilhørende bebyggelse (Wienberg i tryk).

Ingen anledning til at stoppe den historiske arkæologi netop ved industrialiseringen? Nej, når nu middelalderarkæologer længe har argumenteret for, at middelalderen behøver udforskes også af arkæologer, og når den historiske arkæologi betoner det metodiske, da kan jeg ikke forstå, hvorfor vi skulle standse omkring 1850. Når vi med fremgang har hævdet uafhængighed af historie, hvorfor da pludselig kapitulere over for etnologi? Stig Welinder har med sin historiske etnoarkæologi og eksemplet "Granströms stuga" i Nyberget i Dalarna kunnet overbevise om behovet for en arkæologi i nyere tid (Welinder 1992). Ønsket om at stoppe ved 1850 skyldes formodentligt, at periodetanken stadig hænger ved fra middelalderarkæologien, samt vidner om et ubevidst hierarki af perioder og af sociale miljøer (jfr. Mogren 1995). Men middelalderen er lige som renæssancen bare etaper på vej til og fra nutiden. Ja, hvorfor stoppe ved netop industrialiseringen, som i disse årtier forvandles til et arkæologisk objekt lige foran øjnene på os? Den historiske arkæologi kan i sin konsekvens gå helt frem i samtiden. Eksempelvis frem til bunkers fra besættelsestiden, som jeg udforskede i min barndom i skovene ved Silkeborg.

Mats Burström har i flere artikler argumenteret for en samtidsarkæologi med spektakulære eksempler som bil-

kirkegården ved Tingsryd, raketbasen i Peenemünde og stumfilmkulisser fra Hollywood (Burström 2004; jfr. også Buchli & Lucas 2001; Campbell & Ulin 2004). Repæsenterer man en arkæologisk uddannelse ved Södertörns Högskola, altså i samme region som Stockholms Universitet og Uppsala Universitet, så kan jeg forstå behovet for profilering, at finde sin egen niche. Alligevel finder jeg samtidsarkæologien både fascinerende og relevant. Det handler om at grave, der hvor mennesker faktisk står. Det handler både om konkret kundskab om mennesker og pladser og om forundring over for den nære fortid, altså om såvel traditionel videnskab som tidsreflektion.

Hvilken rolle kan historisk arkæologi i Lund så spille? Hvordan kan vi gøre en forskel? Jeg mener, at uddannelsen og forskningen kan rettes ligeligt mod fortiden, der var, og fortiden som er. Uddannelsen og forskningen kan rettes mod kulturarvssektorens brede felt af aktører og institutioner. Og jeg mener, at fagets styrke netop ligger i den uforpligtende frihed. Uden statslige direktiver, uden et eget museum og uden et direkte ansvar for et fremgravet kildemateriale, kan historisk arkæologi tillade sig at gå uden for

de optrampede stier. Mit eget ideal er den udisciplinerede disciplin, der kreativt agerer og reagerer i samtiden: "Serendipity"! Iøvrigt vil placeringen i Lund i praksis betyde, at historisk arkæologi også fortsat vil kunne anvende et rigt materiale fra Lundagård og ud i Skåneland. Kilder, teori, debat og dristige tolkninger - sådan var det - og sådan kan det forblive!

Da P. V. Glob hørte om de titusindvis af gravhøje på Bahrain, erklærede han: "Vi ta'r sgu derned"! Det blev starten på en lang række af danske ekspeditioner til Golfen. Mindre snak og mere handling! Mindre om definitioner og metode - og mere om problemstilling! Altså lad nysgerrigheden styre valget af arbejdsmåde og ikke omvendt! Nu starter vi sgu!

Jes Wienberg er professor ved Institutionen för Arkeologi och Antikens historia i Lund og fagansvarlig for historisk arkæologi.

Teksten er blevet præsenteret på doktoranddagen i historisk arkæologi i Lund 7. marts 2005. Tak til Inge Dam (Nyborg) for revision af sproget.

Litteratur

- Andersen, Harald m. fl. (red.) 1981. *Kammerat Glob*.
- Andersson, Hans 1981. Varför nyare tids arkeologi? *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1981: 2.
- Andrén, Anders 1988. Ting och text - skisser till en historisk arkeologi. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1988: 1-2.
- Andrén, Anders 1991. Guld och makt - en tolkning av de skandinaviska guldringarnas funktion. *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. (Red.) Charlotte Fabech & Jytte Ringtved. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII.
- Andrén, Anders 1997. *Mellan ting och text. En introduktion til de historiska arkeologierna*. Kulturhistoriskt bibliotek.
- Andrén, Anders 2000. Re-reading Embodied Texts - an Interpretation of Rune-stones. *Current Swedish Archaeology* 8.
- Andrén, Anders 2002: Efter medeltidsarkeologi? *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2002: 2.
- Augustsson, Jan-Erik 1985. *Keramik i Halmstad ca. 1322-1619. Produktion - Distribution - Funktion*. Halland Läns museers Skriftserie 2.
- Bolvig, Axel 1994. *Bondens billeder. Om kirker og kunst i dansk senmiddelalder*.
- Bolvig, Axel 1999. *Bondens hverdag i det senmiddelalderlige kalkmaleri. Billeder i middelalderen. Kalkmalerier og altertavler*. (Red.) Lars Bisgaard m. fl.
- Buchli, Victor & Lucas, Gavin (eds.) 2001. *Archaeologies of the Contemporary Past*.
- Burström, Mats 2004. Samtidsarkeologin bryter ny mark. *Tvårsnitt* 2004: 3.
- Campbell, Fiona & Ulin, Jonna 2004. *BorderLine Archaeology: a practice of contemporary archaeology - exploring aspects of creative narratives and performative cultural production*. Gotarc Series B, Gothenburg Archaeological Theses 29.
- Christophersen, Axel 1980. *Håndverket i forandring. Studier i horn- og beinhandverkets utvikling i Lund ca 1000-1350*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4° No. 13.
- Christophersen, Axel 1992. Mellom tingenes tale og tekstenes tyranni. Om faglig identitet og selvforståelse i historisk arkeologi. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1992: 4.
- Cinthio, Erik 1988. Examensämnet Medeltidsarkeologi. Tillblivelse och utveckling. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1988: 1-2.
- Elfvendahl, Magnus 1999. *Från skärva till kärl. Ett bidrag till vardagslivets historia i Uppsala*. Lund Studies in Medieval Archaeology 22.
- Ersgård, Lars 1990. Arkeologi i senare tiders lämningar. *Arkeologi i Sverige 1987*. (Red.) Agneta Modig. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Rapport RAÄ 1990: 1.
- Gustin, Ingrid 2004. *Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 34.
- Holmberg, Rikard 1977. *Den skånska öresundskustens medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia, Series altera in 8° N° 11.
- Jensen, Ola W. 1998. Källor till det förflutna. Om textens och tingens källvärden förr och nu *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1998: 3.
- Kristiansen, Kristian 1996. Old Boundaries and New Frontiers. Reflections on the Identity of Archaeology. *Current Swedish Archaeology* 4.

- Larsson, Stefan 2000. *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890-1990*. Archaeologica Lundensia IX.
- Le Goff, Jacques 1986. Den lange middelalder. *Slagmark* 1986: 7. (Også trykt i *Res Publica* 11, 1988.)
- Lind, J. m. fl. 2004. *Danske Korstog – krig og mission i Østersøen*.
- Madsen, Per Kristian 2000. Trekantrelieffet over Ribe Domkirkes Kathoveddør - et monument over en angrende retmæssig konge. *By, marsk og geest* 12.
- META, *Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1979ff.
- Mogren, Mats 1995. Vår outforskade gårdag. Efterreformatorsk arkeologi i Sverige - dens ljusglimar och brister. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1995: 3.
- Moreland, John 2001. *Archaeology and Text*. Duckworth Debates in Archaeology.
- Nielsen, Arno Victor 2000. Glob eller globalisering. Den forhistoriske arkæologis fødsel af livsfilosofiens ånd. *Kritik - tidsskrift for litteratur, forskning og undervisning* 144.
- Nordanskog, Gunnar 2003. Dubbla budskap - Sigurd på stavkyrkoportalen. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2003: 3.
- Petersson, Bodil 2003. *Föreställningar om det förflutna. Arkeologi och rekonstruktion*.
- Redin, Lars 1976. *Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4° No. 10.
- Rosén, Christina 2004. *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Lund Studies in Medieval Archaeology 35. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar skrifter 53.
- Roslund, Mats 2001. *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300*. Vetenskapssocieteten i Lund 92.
- Staecker, Jörn 2004. Hjältar, kungar och gudar. Receptionen av bibliska element och av hjältediktning i en hednisk värld. *Minne och myt. Konsten att skapa det förflutna*. (Red.) Åsa Berggren m. fl. Vågar till Midgård 5.
- Stenholm, Leif 1986. *Ränderna går aldrig ur. En bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 2.
- Svensson, Eva 1998. *Människor i utmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 21.
- Welinder, Stig 1992. *Människor och landskap*. Aun 15.
- Wienberg, Jes 1982. Håndværket i forandring? *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1982: 1.
- Wienberg, Jes 1984. På sporet af Bornholms middelalderlige gårde? *Fra Bornholms Museum* 1983.
- Wienberg, Jes 1988. Metaforisk arkæologi og tingenes sprog. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1988: 1-2.
- Wienberg, Jes 1990. Kirken, kulturlandskabet og den lange middelalder. *Hikuin* 17.
- Wienberg, Jes 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11.
- Wienberg, Jes 1999. Flugten fra middelalderen. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1999: 1.
- Wienberg, Jes 2005. Arkeologi och helig geometri. *Vetenskap eller vilfarelse*. (Red.) Jesper Jerkert & Sven-Ove Hansson.
- Wienberg, Jes (i tryk). Kirke, kulturarv og konflikt - Mårup på klinten. *Hikuin*.